Kenyeres Zoltán

Herczeg Ferenc és a Nyugat

Húsz évvel idősebb volt Babitséknál, és tizenöt-húsz évvel túlélte őket. Jó külsejű, megtermett férfi volt, saját jachtján vitte a színésznőket az Adrián a görög szigetek felé, itthon saját villájában nyaralt a Balatonnál. Alig múlt harminc-éves, amikor benn ült a nagyok között a Parlamentben, Tisza Istvánnal pertu volt, később Horthynak is belső köréhez tartozott, nem politikailag, hanem a kölcsönös sznobság alapján. A 90-es évek legelejétől kezdve sikert sikerre halmozott, darabjai évtizedeken át telt házakkal mentek, regényeit díszkiadásokban adták ki. Amikor a Nyugat 1932-ben 832 előfizetővel kínlódott az életben maradásért, akkor az Új Idők tábora tizenötezer főt számlált.

Nem volt nagy író, de jó író volt. Könnyű kézzel hibátlan mondatokat írt egész életében, és hitelesen, talán mindenkinél hitelesebben bemutatta, hogy az un. keresztény középosztály mit érez, mire kíváncsi, és mit szeretne látni a magyar múltban és magyar jelenben. Eleget tett a kívánságoknak és eleget tett az illúzióknak. A könnyű kéz és ez a megfelelési képesség volt sikereinek titka. És persze éppen ez állította szembe minden progresszióval, minden kritikai szellemiséggel, minden olyan törekvéssel, amely nem egy vélt és megszépített Tegnap és Ma, hanem egy valamilyen Jövő nevében szólalt meg. Ma már tudjuk, hogy sajnos ezeknek a Jövőknek a java része is csak vélt volt, hogy így fejezzem ki magam. És mostanra oda jutottunk, hogy az ő vélt világát próbálják – erőszakkal is – visszahozni.

Talán tanulságokra jutunk, ha elolvassuk, hogyan látták műveit a Nyugat írói és kritikusai 1908-tól 1940-ig. Az első évfolyamtól az utolsó előttiig. Íme a

2. rész

1914

Fenyő Miksa: Az ezredes

Herczeg Ferenc 3 felvonásos vígjátéka. Előadta a Magyar Színház.

Herczeg Ferenc ma a legeurópaibb írónk, állapította meg róla e darabja alkalmából egyik kritikusa. Úgy gondolom, hogy az európai jelzőt úgy értette (mert Herczeg Ferenc eddigi érvényesülését a külföldön alig akarhatta e szóval összefogni), hogy a mai magyar drámai írók között Herczeg Ferenc az, kinek művészete leginkább van hivatva a külföldön a magyar drámairodalmat képviselni. Az ő gesztusa, az ő látószöge, az ő hangja az, melynek

révén a külföld egyenrangúnak ismeri el a magyar drámairodalmat, vagy legalábbis – mert hiszen tudjuk, hogy Herczeg Ferenc milyen kevéssé akar közösséget vállalni drámaíróinkkal – Herczeg Ferencet. „Európai", ez a jelző szuverénséget jelent, valami olyanfélét, hogy az író biztos a munkájában, azokhoz szól, kiket közönségül kiválasztott, és azt mondja nekik, amit éppen akar.

S valóban, ebben az értelemben van is valami európaiság Herczeg vígjátékában. Meglehetősen úgy csinálta meg a dolgot, ahogy neki tetszett, ebben a darabban nincsenek tévedések, itt a kritikai analízis nem kapaszkodhat bele semmibe, egyszerűen mert az író azt csinálta meg, amit akart. Hogy sekélyet akart, az az ő dolga, hogy az ötletek, mókák tetszetős hálóját borította arra az alacsonyrendű históriára, melynek a színpadon természetszerűleg elvész az a charme-ja is, ami novellában megnemesítheti: az elbeszélni tudás (bár Csortos mulatságos és ezúttal igazán helyénvaló játéka csaknem kárpótolt azért), hogy reminiszcenciákból szőtte az egészet – mindenesetre a Gyurkovicsokra, Horkaynéra meg saját novellaötleteire való reminiszcenciákból, ebben senkinek semmi beleszólási joga. Sőt azáltal, hogy az író a darabnak büszkén viselt szegénységével úgyszólván bejelenti, hogy mulattatni akar két óra hosszat és semmi mást, a kritikát is teljesen lefegyverzi. Nagyképűség volna kompozíciót, gondolatot, utakat, embereket, testvéreket keresnem: az író mulattatni akart, és ezt – valljuk be – többé-kevésbé el is érte. (Minden ötleten megérzik, hogy az író így akarta, de egyetlenegy sincs, melyen az érződne meg, hogy különbet is tudna, egyébre is telne ott, csak éppen akarnia kellene.)

Tehát európai. S ha kuplékat írat hozzá, s Lehár vállalja a zeneszerzést, akkor még európaibb lesz. Herczeg Ferenc egy szép napon arra ébredne, hogy Párizs utcáin minden apacs az ő kupléit énekli: a konzervkirály vagyok én, vagyok én, vagyok én. Bizony, egész Európában.

Ny.1914.I. 290

Schöpflin Aladár: Magyar regények (részlet)

A könyvek iránt föléledt háborúi érdeklődés rávette a kiadókat, hogy elintézzék a háború kitörése idejéből való restanciáikat s új könyvekkel is próbálkozzanak. Ennek köszönhetjük, hogy csaknem egyszerre egész csapat új magyar regény jelent meg, régi kitűnő hírnevű és új íróktól. Nem érdektelen dolog így egyhuzamban olvasni ezeket az új regényeket, mit tudnak a magyar írók, mi érdekeset, talán fontosat is mondanak, milyen

viszonyban vannak a magyar regény tradíciójával, milyen új fejlődés ígéreteit s milyen ígéretek beteljesítését hozzák, - általában mit jelentenek az irodalomnak? (…)

*

A szabadságharc irodalmi tárgyalásának módját eddig Jókai állapította meg s ehhez ragaszkodtak az utána következők is. Az embereket és az eseményeket a hazafias pátosz aureolájával vonták be, a lelkesedés és a hazafiúi bánat érzelmi perspektívájába állították, amely nem tűri sem a történelmi, sem a pszichológiai kritikát. Ez annak a generációnak a felfogása volt, amely a maga személyében átélte és csinálta 1848 és 49 eseményeit.

Herczeg Ferenc az utóbb jött, mai generáció szemével nézi a dolgokat. „A fiatalok mindig elmosolyodnak, valahányszor a revolúcióról, meg a szerviánusokról hallanak. Az öregek annyit, de annyit és annyit beszéltek már erről, hogy nem lehet megállni nevetés vagy ásítozás nélkül" – mondja új regénye (*A hét sváb*) végén.. Halkan és a jól nevelt ember diszkréciójával, de a fiatal nemzedéknek a sokszor hallott dolgokon való ez elmosolyodása adja a regény alaptónusát. Nem magát a szabadságharcot írja meg, hanem annak csak egyik epizódját, a délvidéki sváb polgárok és parasztok szerepét a szabadságharci felfordulásban s alaphangjában van valami része annak a fölénynek, amellyel a kisvárosi polgárságot nézi, az, aki magasra kiemelkedett belőle. S van valami része benne annak a szatirikus szkepszisnek is, amellyel a hűvös, reális ítéletű, illúziókkal leszámolt nagyvilági ember néz mindenre, ami heves gesztus, retorizáló pátosz és romantika. Ez az alaphang, amely igen finoman, halkan és óvatosan, semmiféle érzést nem sértve, de mindig kihangzik az előadásból, a regénynek egyik érdekessége. El kell képzelni ugyanezt a szabadságharci epizódot Jókai Csataképeinek modorában s akkor válik nyilvánvalóvá az óriási hangulat-különbség, amelyen a dolgok három generáció során végigmennek.

Másik érdekessége a regénynek maga a tárgya. A délvidéki svábok, akiket kevés szál fűzött az akkor még egységessé nem szervesedett magyar érzésvilághoz, akik tradicionális kegyelettel fordulnak az uralkodóház felé, a szabadságharcban a magyar urak mellé állnak, a magyar ügyért ölnek, halnak. Mi ennek a magyarázata? Herczeg igen világosan fölfejti az okokat. A kor szabadság-romantikája, a németországi és bécsi szabadságmozgalmak levegője, amely olvasmányok, külföldre járó emberek révén eljut a verseci német nyárspolgárokig. A német karakter, a német kötelesség-felfogás, amelyet az egyik öreg sváb így fejez ki: „Mi németek vagyunk és úgy fogunk

viselkedni, ahogyan a német becsület kívánja. A becsület mindig azt kívánja, ha békességben együtt éltünk a magyarokkal, hát álljunk mellékük a veszedelemben. Ha elhagynók őket a bajban, akkor nem volnánk becsületes németek, hanem szedett-vedett csürhe". A bécsi politika esztelen tétovázása, amelyben a felelősséget mindenki igyekszik elhárítani magáról, senki sem mer megkockáztatni egy határozott lépést s ezzel nevetségessé és lehetetlenné teszi magát. Még egyetlen erőt jelentő szervét, a katonaságot is. A svábok és a szerbek között csata folyik és az osztrák katonaság semlegesen nézi, hadirendbe felsorakozva, a polgárháborút, mert a tisztek sehonnan sem kapnak direktívát maguk tartására, nem tudják, mihez fogjanak. Ez a képtelen helyzet - csakugyan úgy történt, ahogy a regényben le van írva – teljesen lejáratta az osztrák kormányt a svábok szemében. Mint a svábok esküdt ellenségeinek, a gyűlölt és rettegett lázadó szerbeknek pártfogója és cinkosa jelenik meg, pártfogoltjai által vagyonukban, életükben, a környéken gyakorolt szupremációjukban fenyegeti s ezzel valósággal kényszeríti őket, hogy önvédelemből a magyarok pártjára álljanak. Ezeket a motívumokat Herczeg nagyon pontos ítélettel s a történelmet reális tényezőire bontó kritikával fejti fel. Csak egy hiányzik tárgyalásából, az epizódszerű verseci eseményeknek szorosabb belekapcsolása a szabadságharc egészébe, ami megadná a históriai regény jellegét a történetnek, amely így, epizódszerűségében egészen novellisztikusan hat. A nagy formától való óvakodás-e ez? Vagy az alaphangban halkan csengő szarkasztikus vonás tiltotta?

Ez a szarkasztikus vonás nem az eseményekre vonatkozik, hanem a szereplő személyekre. Az eseményeket, mindent, amit az emberek tesznek, pontosan mérlegelt históriai fontosságukban látja, a bennük nyüzsgő emberek tűnnek fel kissé kicsinyítetteknek. Közepes sorsú és korlátolt láthatárú kisvárosi polgárok, akiket a kor levegője, az események kényszere sodor históriai érzések és históriai események átélésére. Csak annyira is vannak megrajzolva, hogy különváljanak egymástól és a tömegtől, egyikük sincs kimélyítve, mélyebb gyökereivel bemutatva. Az a néhány vonás azonban, amellyel az író arcképüket felvázolta, biztosan, keményen van felrakva, ceruzarajz módjára, amely kiadja pontosan a megkülönböztető vonásokat, felismerhetővé teszi az arcokat, de kevés bepillantást enged a karakter mélyeibe. Herczeg ennek az ábrázoló módnak a mestere s ezzel aratta nagy sikereit. Legmélyebb és legérdekesebb része ábrázolásának a nemzeti karakterek és típusok különbségeinek szemléltetése, ahogy ugyanazon események közben, ugyanazon indulatok hatása alatt magyarok, svábok, szer-

bek viselkednek, mozognak, beszélnek és cselekszenek. Ez a szemléleti mód csaknem új irodalmunkban, legalább ennyire karakterisztikus kidolgozásban. S Herczeg Ferencnél új a pátosz megjelenése az ábrázolásban. Két alakját, Damjanicsot és a Fehértemplom vitéz védőjét, Maderspach Ferencet lefojtott, retorikától mentes, szűkszavú pátosszal rajzolja meg. Mégis pátosz ez, az olyan temperamentumokhoz illő páthosz, mint Herczeg Ferenc.

Ny. 1916. II. 57–61.

Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc

(Aranyhegedű. Regény. - Kék róka. Színjáték három felvonásban.)

I.

Aranyhegedű. Egy drótszakállú királynak volt egy leánya, a ki olyan szép volt, hogy télen is virágozni kezdtek a cseresznyefák, ha végigsétált a kerten. De a királynak nem telhetett öröme a leányában, mert a leányzó valahányszor csak szóra nyitotta a száját, piros kis kígyók siklottak ki fogai közül. A király igen restellte ezt, eltiltotta leányát a beszédtől, de hogy egészen néma ne legyen, egy aranyhegedűt ajándékozott neki. Ettől fogva senki sem hallotta a királylány szavát, de hegedűje reggeltől estig szólott. Hegedűjével köszöntötte apját, hegedűjével kért enni-inni és hegedűvel mondta el imáját a templomban. Gyönyörű volt. - Ez a kis mese volna valahogy nyitja Herczeg Ferenc új regényének - szokott előzékenységével az író maga adja meg a használati utasítást: «minden nő, aki szeret, mindegyik, aki igazi asszony, az aranyhegedű édes és puha hangjaival beszél az ő drótszakállú királyához. A valóság hidegen sziszegő, harapós kis kígyóit nem ereszti ki a száján. Így Katinka is, a szép Zolkynak, a vidéki komédiásnak lánya, Grácián fűszeresék unokája, a világhírű bakteriológusnak, Arató Istvánnak felesége. Szép volt és szeretetreméltó, de a szépségét és szeretetreméltóságát – aranyhegedűjét – urától lopta s a mikor urától elfordul, hogy a maga életét élje, a maga szavait beszélje: undok kígyók siklanak ki a száján. Végig az egész regényen, egész addig míg hűtlenségéért a legdanteibb büntetés nem éri: elhízik.

Nem valami jelentékeny teremtés volt a szép vidéki komédiás leánya, s a véletlenségek egész sora kellett hozzá, hogy a vele egy városból való világhírű professzor észrevegye, megszeresse és feleségül vegye. Hogy megszerette-e, nem is tudjuk igazán. Mi a regényben csak azt látjuk, hogy

Arató Sándor tanár akkor eszmél a feleségére, amikor már elvesztette. Hogy addig mit jelentett számára, szeszélyt-e, szenvedélyt-e, kedves megszokottságot vagy nélkülözhetetlen gyöngédséget-e, azt nem tudjuk... a sértett kanbüszkeség ágálását látjuk, merev értetlenségét, komiszkodó gőgjét. Nekünk az a probléma, hogy Kató nőszemély kihez tartozzon: Arató tanárhoz-e vagy Milka századoshoz, nem is olyan nagy probléma, mert hiszen Arató Sándor nagyszerűségéről vajmi kevés fogalmunk van, éppen annyi, amennyit magától a tanár úrtól megtudunk és Milka százados jelentéktelenségéről is tulajdonképpen abból a pamfletből értesülünk, melyet róla a «Mikroorganizmusok» című könyvének megírása előtt Arató tanár megírni jónak látott.

Úgy gondolom, ez a regénynek a legnagyobb hibája. Hogy a tragikus összeütközés, melyet az író tárgyal, nem tudja megnyerni érdeklődésünket, mert embereit, kikkel az összeütközés történik, nem ismerjük és az a hanyag eleganciával odavetett néhány vonás, mellyel az író őket jellemzi, nem elégséges arra, hogy talpra álljanak és elinduljanak a maguk életútjára. Mi az, amivel közelebb férkőztem Arató tanár életéhez, mire Herczeg regényét végig olvastam? Ha tudományos hírnevét az író becsületszavára hiszem el, hát ez még rendben van, elvégre nem közölhet mutatóba egy fejezetet a mikroorganizmusok című könyvéből, és ha közölné, sem tudnám eldönteni e kérdést (bár tagadhatatlan, hogy az igazi drámaírónak, a léleklátónak, aki nem szegényes golemeket gyúr, éppen az ilyent kell tudnia: hogy a levegőn, mely alakját körülveszi, a vizén, melyet szájához emel, a keze mozdulásán, egyéb alakjainak elhelyezkedésén megérződjön, hogy valaki ez az Arató Sándor, akiről én is azt állapítom meg, amit a vele bűnösen összejátszó író: hogy «elhagyta a lapályt.»

Még ígyebben vagyunk Gráczián Katókával. A mi cselekedetét tudjuk, hogy az előttünk teljesen ismeretlen Arató tanár feleségéből Milka százados imádottja válik, ettől még igazán pompás teremtés lehetne. Szuggesztív lény, női erényekkel, emberi hibákkal teljes, valaki a ki elbukásában is drága testvérünk marad, a ki mellett kitartunk érdeklődésünkkel és szimpátiánkkal. De hát a szegény Gráczián Katókát illetőleg is kénytelen vagyunk beérni az író, ezúttal nemcsak hiányos de egészen elfogult, hellyel-közzel a gyűlölködésig menő információjával. Soha még írásműben író részéről alakjával szemben olyan mélységes megvetést nem tapasztaltunk, mint amellyel Herczeg Ferenc ezt a szegény teremtést útjára bocsátja. Eleinte még csak van némi nyoma a tárgyilagosságra való törekvésnek (mintha az író ezt mondaná: «igaz, hogy én egész tehetségemmel Arató Sándor ügyét szolgálom, de azért

téged sem ejtelek el, te is az én kreatúrám vagy»), de minél inkább érzi magát Arató Sándor megcsaltnak, önérzetében sértettnek, annál keve-sebb megértése marad az írónak nőalakja számára s végül már olyan szub-jektív dühvel sértegeti, hogy igazság és emberszeretetünk joggal lázadozni kezd. Az első lapokon még okosan, kedvesen, néha fölényesen beszél Katóka (gondoljunk csak Milka századossal való első beszélgetéseire... persze, kezében Arató Sándor aranyhegedűje), de amikor először mer komolyan gondolni Milka századosra, a költői igazságszolgáltatás statáriális vészbírósága ül törvényt felette. «Arató István felesége a széles Jacaranda ágyban, mit egy székely ezermesterrel faragtatott neki az ura, egy bakakapitányról ábrándozott...» Hát persze, ez nem szép dolog, de ha én mégsem tudok erről olyan húsbavágó gúnnyal beszélni, mint az író, az azért van, mert én nem igen tudom, hogy ki is az az Arató István, akihez képest a Milka százados «bakakapitány.» S minél tovább fűzi a cselekmény fonalát, annál agresszívebb lesz az író: «egyéniség», mondja előbb keserű gúnnyal; «üres színpad, melyről elhordtak minden dekorációt», végül visszaváltoztatja falusi libává, elhízottnak csúfolja, s regénye utolsó oldalán «A szép Zolky leánya («szép Zolky» olyféle gúny, mint a «bakakapitány») ott állott a málnabokrok közt és sebes kapkodással vette sorra lelki ruhatárának egyes darabjait, kezébe vette, megnézte, megint visszadobta a különböző Katikat, Katókat, Katókákat, Katalinokat és Katicákat, hogy melyiket vegye magára erre az alkalomra.»

Ha a szép Zolky számára még volt valami irgalom az író szívében, melyről csak fokonként s talán írói meggyőződése ellenére tántorodott el, Milka százados számára egy megértő szava nincsen; ennek súlyosan meg kell lakolnia, nevetségben marasztaltatnia azért a vétkéért, hogy ő a bakakapitány Arató István Jacaranda ágyban fekvő aranyhegedűs hitveséig emelte szemét. Nem szeretnénk félreértetni: az írónak szuverén joga úgy jellemezni alakjait, ahogy látta őket: a szimpatikust szimpatikusnak, Heep Uriást Heep Uriásnak, az ostobát ostobának. Az ő regényvilágában mindennek az ő akarata szerint kell történnie s az olvasónak semmi joga valamely alakra vonatkozólag kikötéseket tennie, az íróval magának fülbe húzatnia. De ahhoz hogy én az író világát elfogadjam és az ő teremtői bölcsességében megnyugodjam, ehhez látnom kell, hogy minden dolga egyformán közel áll hozzája, egyformán igyekszik számukra megértésünket és érdeklődésünket megnyerni és abból a körülményből, hogy az egyik alakja kevésbé rokonszenvesebb egyéniség, mint a másik, a maga személyére vonatkozólag semmiféle konzekvenciát nem von le. Hiszen persze a teljes impassibilitásig

vinni, az egyéni állásfoglalást egészen kizárni még a legkiválóbb írók sem tudták, noha az a körülmény, hogy a sorok között áttűz rejtett szeretetük vagy gyűlöletük, sajátos fényben csillogtatja meg írásaikat - azonban olyan leplezetlen, megmagyarázhatatlan megvetéssel, amellyel Herczeg Ferenc mindazokba tollát döfi, kik Arató Istvánnak rossz órákat szereztek, szinte példátlan az irodalomban s mint magyarázatra szolgáló műhelytitok, nem is utolsó érdekessége Herczeg Ferenc regényének.

Tehát, hogy Milka százados esetére visszatérjünk, a derék baka-kapitánynak van mit hallgatnia teremtőjétől. A kapitány zenekedvelő, meglehetősen magas zenei műveltséggel ajándékozza meg az író, csakhogy «Chopin nocturne-jának forró áradásába a százados beleolvasztott egy hordónyi cukrot a magáéból és most, mint saját művészetének áldozata, kifordult szemekkel úsztatott a muzikális puncslében.» Nemde, Milka kapitány játékát ezek után nem kívánjuk hallani többet. Milka százados együtt van az asszonnyal, egyedül vannak, odakünn Arató István két öccse szégyenkezik keserű féltékenységgel. «Egyszerre hangot adott a csönd. Odabenn megszólalt a gordonka. Vontatott, forró, buján remegő hangon... A szfinx-kandúr miákolt az esthomályban.» Nem az Arató fiúk mondják így, nem is az önérzetében sértett Arató István, hanem patrónusuk az író, holott ahhoz, hogy Milkát előttünk jellemezze, velünk megismertesse, semmi szükség e haragos kiszólásra. Egészen más, ha Arató István mond ilyet, Arató István feledkezik meg arról, hogy világhírű tudós, akinek számára csak az létezik, ami erejét és önérzetét növeli s minden más mélyen alatta marad. Ha az ilyen oromemberből kitör az elfojtott ember és gyűlölete eruptív erővel ledobálja mindazt a jókaias, de Jókai szeretetreméltósága nélkül való álérdekességet (mert nemcsak Grácián Katóka tette meg Arató Istvánt olyannak, mint azt az író az oltvai előidőkről szólva megírja, hanem Herczeg Ferenc is), mely a regény egész folyamán hozzáférhetetlenné teszi, akkor... egy-egy szép jelenethez is jutunk. Például amikor Arató tanár először tér vissza a harctéri barakkórházból és a gyanú először férkőzik agyához, valami hidegség először fut át a szívén: ez a jelenet talán a legkülönb Herczeg új regényében. «Mondd csak, sok betegetek van még,» - kérdezi az asszonytól. - Nem sok - feleli az asszony. - «Az a szimuláns kapitány ott van még nálatok?» - kérdezte István gonosz nyugalommal. Katalin felneszelt. «Miféle szimuláns -?» - Milka kapitány...» Az asszony elfehéredett. Mozgatta száját, de jó ideig nem beszélt. - Ez kétségtelenül kitűnően megcsinált, drámai erejű jelenet, amely Arató Istvánba több betekintést enged, emberileg is közelebb

hozza hozzánk, mint az egész romantikusan üres története Ember Máriával, az oromemberhez fölérő oromnővel. - Abban a pillanatban azonban, amint az író beleavatkozik hősei dolgába s azokat a maga felfogása, szeretete és megvetése szerint igazítja, már baj van, a művészi desinvolture eltűn, s helyette az alakokon kiütközik az író kain-bélyege. Az asszony ajkát «kihívó kis mosoly torzítja el», az asszony «szíve forr és reszket a lázadó rabszolga alattomos gyűlöletétől», s így tovább. Csak bele ne avatkozna.

Szóval az írónak nem szabad úgy jellemezni alakjait, hogy megvetéssel vagy gyűlölettel szembeáll velük és rájuk fúj, mint a kandúr a kalitkában levő madárra, az író nem mondhatja, hogy Katalin most arra a furcsa, «pudvás» (no de ilyet: pudvás) Milka százados úrra (úr! ez majdnem olyan sértő, mint bakakapitány) gondol, egyáltalán az író nem lehet pamfletista. Mert engedelmet kérek, nem részletdologról van itt szó, nem az író hellyelközzel kiütköző ellenszenvéről, hanem valamely csaknem patológiaivá fejlődött megvetésről, mely ott és úgy taszítja meg tollát, az íróval olyanokat mondat, amilyenek művészi akarásából sohasem fakadtak volna. Ez a legnagyobb gyöngéje Herczeg Ferenc új regényének.

Van több is. «Az aranyhegedű» úgy látom, háborús regény volna, kórházak, menetszázadok, járvány, amputálások, ápolónők, ezredorvosok, és ilyenek vannak benne és mégis olyan távol esik mindez a háborútól, annyira nincsen benne a háború sem az alakjaiban, sem a levegőjében, hogy csodálkozva kell kérdeznünk magunktól, hogyan múlhatott el ilyen nyomtalanul mellőle, ha már érzékeltetni akarta. Valami klisészerűség érzik mindazon, amit Herczeg Ferenc a háborúról ír, aminthogy klisészerűek katonaalakjai is, a két Arató-fiú, Ijjártó káplár, Kádár törzsorvos, de klisészerű különösen Arató István alakja, melyet az író készen kapott Jókaitól és saját kezűleg laposított a magasba. Stílusát sem kedvelem, nem az az egyszerű, szonórus hang, mely Herczeg Ferenc jobb novelláit jellemzi, kétségtelen jeléül Herczeg Ferenc nem közönséges elbeszélő talentumának. Dialógusai az új regényben kicirkalmazottak, természetesség nélkül valók, leírásai pedig Bizáncéra emlékeztetően pompázatosak, képek brokátjától súlyosak, s valahogy állandóan Arató István ünnepélyes alakjához mértek. Herczeg Ferenc új regénye nem szerencsés alkotás.

1917

Fenyő Miksa: Herczeg Ferenc

(Aranyhegedű. Regény. - Kék róka. Színjáték három felvonásban.)

II.

Kék róka. Herczeg Ferenc új színművében regénye elemeinek számos változatával találkozhatunk. Bár úgy halljuk, hogy a színmű ötletét egy régebbi elbeszéléséből vette, előttünk kétségtelennek látszik, hogy Az aranyhegedű-re vonatkozó tanulmányok nélkül ez a színmű – legalább mai formájában – nem igen íródott volna meg. De úgy valahogy a színműben minden emberibb mértékre redukálva, egyszerűsítve, sőt elközönségesítve. Arató István nagyszerűségein a Kék rókában ketten is osztoznak: Pál tanár, a tudós és Sándor a világfi. De itt Pál tanár már nem tabu: az író láthatóan lemondott arról, hogy úgyszólván testével fedezze. Már tudománya is komikusabb mint Aratóé, az édesvízi hydrákkal foglalkozik: sorsa is szerényebb: felesége hűtlensége nem vált ki benne viharokat, nem kavarja fel lelke dús aranytartalmát, nem röpíti szédítően magas régiókba, ahol Ember Máriával foghat kezet, hanem lenn marad a lapályon és kénytelen beérni a kellemetes és erélyes Lencsi otthoni sütésű gyöngédségeivel. Arató István szuggesztív természete, válságos pillanatokban való éleslátása, felülemelkedése dolgokon és embereken, inkább a másik férfialaknak Sándornak jutott örökül - de mennyire hozzáformálva kipróbált színpadi típusokhoz – gondolatai, mozdulatai, szavai – és mennyire számbavéve az alacsonyabb ízlést, közönségünk esztétikai igénytelenségét. Talán még Cecil alakja a legértékesebb, vagy legalább is a legalkalmasabb arra, hogy fantáziánkat foglalkoztassa és az író ujjmutatásai nyomán alakját tovább fejlesszük. Ha behunyom a szemem és nem veszek tudomást az első felvonás gyámoltalanságáról, nem keresem, hogy Cecil kivel csalta meg urát (mert a csábító Trill báró figurája őrülten kijózanító körülmény), csak magát a tényt tekintem: nyugtalan vérű asszony, érvényesülni törekvő gazdag egyéniség, melyből száz út vezet száz ismeretlen táj felé, ha száz útja közül egyik sem visz el az egyetlen emberhez, aki után tudva és öntudatlanul vágyódik, akit minden szerelmeken keresztül kerget ez kétségtelenül a tragikumba veszejt - ha pusztán Herczeg drámájának ezt a gesztusát tekintem, akkor nem tagadhatom meg érdeklődésemet és szimpátiámat az asszonytól. Ahol mindezek a mozzanatok tragikummá sűrűsödnek, s kirobbanásukban sorsokat, emberi közösségeket

vetnek szét (mert mindig arról van szó, hogy akik eddig egymáshoz tartoztak, többet ne tartozzanak egymáshoz), - a második felvonás befejező jeleneteiben hirtelen nagyot lendül, emberi magasságokig emelkedik Herczeg Ferenc drámája. Az asszony tudja, hogy Sándor előtt (a férjnek is, az asszonynak is barátja) nem titkolhatja esetét. Sándor egy féltékeny, megcsalt szerelmes mániákus kitartásával veti magát a nyomra, mely az asszony hűtlenségéhez vezet (a szó tulajdonképpeni értelmében mindig csak a férj iránti hűtlenségről van szó), a buta Trill báró leleplezésével az asszony szemében kalanddá aljasítja cselekedetét, megvető szavaival állandóan ostorozza az asszonyt, pellengérre állítja önmaga előtt s akkor az asszony, hogy véget vessen ennek a lelki zsarolásnak, megmondja férjének: «...én megcsaltam magát.»

Pál (ijedten, szelíden): Mit csinált, drágám?

Cecile (eldobja a cigarettét, idegesen kiabál): Megcsaltam magát!

Pál (szünet után, sápadtan): Hogy maga engem, hogy maga engem megcsalt?

Cecile (Sándorra mutat): Ott a vádló.

Sándor (meg akar ugrani, a főbejáratig sompolyog): Azt hiszem, ennél a családi jelenetnél felesleges vagyok...

Cecile: Dehogy felesleges! (Karon csípi.) Az erény tűzbe ugrott... Maga követelte a tragédiát... Tessék itt van! Hívják a szerzőt, hát ne bújjon el kérem! (Elővezeti.)

Pál (Sándorhoz): Ez komoly?

Sándor (egy kézmozdulattal Cecile-re hárítja a szólást.)

Cecile: Nem kedves uram! Én megteszem azt, hogy a fejemet odahajtom a bárd alá, de én nem nyakazom le magamat. Az a hóhér kötelessége és én tartok a rendre...

Ezért az egy becsületes jelenetért, melyben Varsányi Irén elragadó, nekem örökre emlékezetes művészettel érvényre juttatta Cecile alakját, sok mindenfajta nyegleséget, kikentséget megbocsát az ember a darabnak. Az első felvonás, meddő és unalmas szócsatáit; itt talán a leghalványabb a dialógus, egyetlen reliefet sem tud kidomborítani, a darab egyetlen alakja iránt érdeklődést kelteni. A színmű személyeinek ingadozó, marionettszerű beállítását: ez a szegény Paulus hol egy fölényes bölcset, hol egy korlátolt tudóst, hol a felszarvazott férj komikus figuráját kénytelen játszani, aszerint, mint az írónak a cselekmény továbbviteléhez, pillanatnyi sikerek csiholásához erre szüksége van. Sándor metamorfózisait, a fölényes gavallér jasszos

komiszkodását, stupid gőgjét, az egész színműben a dialógus erőltetett s sznobos műveltségéhez mért szellemességeit, melyekkel emberibb embereket is ki lehetne végezni mint Paulus, Sándor és a többiek, az eredetiségtől való diszkrét tartózkodást, Dumas-ra (A nők barátja) és Molnár Ferencre (aki fajsúlyban különb s ha elhibázza, hát igazábban hibázza el) emlékeztető szellemességeket és dráma-fogásokat.

Mindezt, mondom, elnézi az ember, mert a második felvonásban tíz igaz mondatot talál s mert végül is az egész darab nem tartozik az unalmas genrehez. Amihez persze igen nagy köze van a játéknak.

*

Nem hallgathatom el még a következőket:

Olcsó elgondolás és olcsó siker volt, hogy Herczeg Ferenc ebben a darabban Milka százados különben is viharverte alakját egész Trill báróig bárgyúsította és ezzel majdnem lehetetlenné tette számunkra Cecile alakjának megértését. «A férfitól nem látta az embert», állapítja meg Sándor a kifüstölt udvarlóról. «Nem kell neki az asszony szépsége csak a hírneve» mondja később róla. De hogyan, hát a szerelmes Sándor számára kevésbé volna probléma az asszony dolga, ha Trill báró szintén volna valaki: világjáró úr, vagy ázalag tudós, vagy ország egyik legerősebb koponyája – s neki ezzel a méltóbb ellenféllel kellene kemény harcban, a tegnap lovagjaihoz méltó harcban megküzdenie. Az írónak persze le kellene mondania a Xénia hercegnő vicces ötletéről, a Trill báróval való egész mulatságos jelenetről, de viszont olyan összeütközésre adódna alkalma, melynek megcsinálása komoly művészi feladat elé állította volna az írót. Herczeg Ferenc, mint az utolsó tíz évben írt munkáiban annyiszor, a dolog könnyebb végét fogta.

Levegőtlen az egész darab. Egy pillanatra sincs meg az embernek az az érzése, hogy ezek az emberek s minden ő cselekedetjük itt a mi közelünkben, szomszédságunkban megy végbe; hogy ezek az emberek a mi asztalunkhoz ülnek és a mi borunkat isszák. Úgy valahogy erre az estére, ennek a közönségnek szedte elő őket az író s formálta őket ötletszerűen, ahogy tudta, vagy ahogy hatásosnak látta. Csupa kétes alak, csupa titokzatos idegenszerű egzisztencia – tessék csak megfigyelni, egyetlen sincs közöttük valamely kenyérkereső pályán – még szerencse, hogy szavukban, fogásaikban egy-egy ismerős színmű íróra bukkan az ember. Másrészt azonban az író minden nagyképűség nélkül adja őket, becsületes igény-

telenséggel s aki így fogadja a darabot, annak – ismételjük – harmadfél elég mulatságos órát jelent.

*

A Vígszínház művészeiről ebből az alkalomból őszinte elismeréssel kell szólanunk. Ambiciózus és megértő rendezés csodákat mível Herczeg új drámájával. Minden a helyén volt: színek, szavak, bútorok, emberek, egy felesleges vagy ízléstelen gesztus nem zavarta a dráma menetét. Ami nemesebb anyag kínálkozott a darabban: abba élet varázslódott; a kirívó, vagy közönséges dolgok pedig a rendezés nyomán lehalkultak. Varsányi Irén komoly művészi munkáját nem tudom eléggé megdicsérni. Mindig is szerettem a színpadon, de mindig az volt az érzésem, hogy elragadó egyénisége az, mely a deszkákon érvényesül, holott A *Kék róká*-ban való szerep-lése óta kétségtelen előttem, hogy ez az egyéniség egy igazi alakító tehet-séget, gyönyörű színészi temperamentumot szolgál. Egyenletes, minden kirívót letompító játékáért Csortost is elismerés illeti meg. Általában mindenki annyira a helyén volt, hogy a Vígszínház a darab sikerének oroszlánrészét joggal vindikálhatja magának.

Ny.1917. I. 263–270.

Fenyő Miksa: Árva László király

Szomorújáték 4 felvonásban. Írta: Herczeg Ferenc.

«Az igazi nagyság misztérium. A nagyság prédikátumát inkább homályos érzés, mint aktaszerű ítélet szerint adják vagy tagadják meg; rendszerint sokak konszenzusa dönt a kérdés felett. Az úgynevezett dicsőség maga nem is elegendő erre. Műveltségünk mai fokán minden népnél és minden időből egy csomó híres és kevésbé híres emberről tudunk, de mindegyiknél joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon a nagyság prédikátuma megilleti-e őket? Kevesen állják a próbát. De hát milyen is e próba mértéke? Bizonytalan, egyenlőtlen, következetlen. Majd az intellektuális képességek, majd az erkölcsi kvalitások szerint; néha meggyőződésből, néha (sőt, legtöbbször) érzés szerint; néha a személyiség a döntő, néha a hatás, melyet maga után hagyott; gyakran az ítélet eltorlaszolva látja útját egy előítélet által. Végül is kezdjük sejteni, hogy a személyiség egésze, mely előttünk nagynak tűnik föl, népeken és évszázadokon keresztül má-gikusan hat ránk, túlnőve a puszta hagyomány határain… A nagy ember olyan, hogy

nélküle a világ tökéletlennek látszik, mert bizonyos nagy mű-veletek csak általa és az ő korában és környezetében voltak lehetségesek s egyébként elképzelhetetlenek. Ezek az egyéniségek az általánosnak és különösnek, a maradandónak és változónak csodálatos összetalálkozásai egy személyben. Államok, vallások, kultúrák, krízisek foglalódnak bennök össze.» Burckhardt szavai ezek a történeti nagyságról, s ha a Hunyadyakra alkalmazzuk ezt a mértéket, akkor kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a történeti nagyság ideáljának: a reneszánsz-nagyságnak pompás típusa található fel bennök. Amikor tehát Herczeg Ferenc a Hunyadyakat választotta drámája hőséül, (mert nem László a hős, hanem a Hunyadyak: a halott János, Szilágyi Erzsébet, Hunyady László, Hunyady Mátyás) akkor kétségtelenül erősen drámai alakot választott hőséül, akiben – nagysága szertelen méreteinél fogva is – tragikus összeütközések minden lehetősége megvan. A baj csak ott van, hogy a Hunyadyaknak ezt a nagyságát, tragikus konfliktust felidéző erejüket, egyéniségüknek államokat, vallásokat, kultúrákat, kríziseket magában foglaló gazdagságát, a történelemből tudjuk (már aki tudja), Herczeg Ferenc új darabja ebből mitsem árul. Sőt ami hatást az Árva László király kivált, ami emóciót a nézőben okoz, azt nem a maga erejével idézi elő, nem a drámának ellenállhatatlan viharával, mely fákat dönt ki és hajókat tördel, hanem csupa kívülről vett motívummal, tehát azzal, hogy a néző tisztában van a Hunyadyak jelentőségével, és magával hozza egész büszke bámulatát a törekvő nagyszerű hadvezér, a keresztény kultúra megvédője és fia, a magyar nap-király iránt. De némileg feltételezi azt is, hogy a néző nemcsak a Hunyadyak jelentőségével van tisztában, hanem Tisza István jelentőségével is, akit ellenségei a mai Ujlakiak és a mai Garák – kicsinyes féltékenységből, irigységből, arisztokrata gőgből, talán politikai meggyőződésből is – félretolnak, nagyszerű törekvéseiben meggátolnak. (Rozgonyi uram ezt így fejezi ki: «De ki szerezte a törvényt? A nagyszájú országgyűlés. A parádés magyarok. Ők szájjal hódítanak várat, mert karddal nem tudnak. Semmit sem tudnak, csak zabálni és selyem vánkoson hálni, mint az özvegyasszony kutyája.» S később, mikor arról van szó, hogy ha Nándorfejérvár László kezéből a király kezébe jut, a török vissza fogja venni: «De csak hadd vegye! Tőlem akár Budavárát is megveheti. Az egész országot. Rongy ország ez, szemét ország, ahol így bánnak egy Hunyady fiával.» Szóval ami drámai hatást a darab a nézőben kivált, annak előfeltételeit ő maga hozza magával: a Hunyadyak nagysága semmiképpen ki nem jön Herczeg darabjában. Hunyady László a darabban csupa passzivitás,

egyetlen cselekedete, Cillei Ulrik megölése, a dráma menetére egészen indifferens cselekedet, s tulajdonképpen minden drámai következmény nélkül marad: a Garák és Ujlakiak fondorkodása e politikai gyilkosságtól teljesen függetlenül buktatja el a becsvágyó Hunyady Lászlót. «Becsvágyó» mondjuk: valójában a drámából még ez sem tűnik ki: amit az első felvonásban cselekszik – Cillei megöletése – azt utasításra teszi, a szerző utasítására, Petőfi utasítására, Rozgonyi és Szilágyi utasítására, de a maga erejének, féktelenségének és szertelenségének ebben semmi része. Amit Cillei mond a Hunyadyakról - «A király. Mit tud a szegény kis király. Ő nem ismeri a Hunyadyakat. Senki sem ismeri őket, csak én. Rettenetes fajta az! Szörnyű szomjúság emészti őket, szomjúság a dicsőség, a vér után. Ahol ők vannak, ott mindig reng a föld, ott tűzfényben lángol az ég, ott téboly szállja meg a szíveket… A nevük betölti az országot, mint a trombitaharsogás. Hunyady! Hunyady! Az ingatag magyarok meghallják, s szívük megtelik fájdalommal s ősi kevélységgel, gyilkolni és meghalni akarnak! A hatalmuk nőttön-nő, árvízzé dagad, elönti az országot, elragadja a nemzetet, most már elkapta a királyt is. Fölöttük nincs király, nincs törvény, nincs semmi, csak Hunyady van!» - tehát amit Cillei mond a Hunyadyakról, mindennek egy atomját sem tudjuk felfedezni Herczeg Hunyady Lászlójában. Az első felvonás akció nélküli cselekedete után végig az egész drámán csupa passzivitás. Szilágyi Erzsébet intézi el a királlyal való nem jelentékeny konfliktusát, Szilágyi Erzsébet intézi el szerelmi ügyét, házassága ügyét, s végül barátainak ügyetlensége veszti el s fejezi be a darabot. Neki magának sem életében, sem halálában semminemű része nem volt.

Hunyady László alakjának ez a szegénysége kissé érthetetlen ilyen gondolkozó, okos írónál, mint Herczeg Ferenc. Hunyady László egész karakterét kimeríti az a tény, hogy édesapjának csillagos nyomdokába kíván lépni: harcolni kíván a pogány ellen, minden áron és minden erejével, a magyar urakkal, ha az lehetséges, vagy ellenük, ha kell, mint azt Hunyady János tette. («Velem így tennetek nem rettent bennetek e félisten neve!») Ez minden, amit a darab egyik főhőséről – mert van egy még passzívabb főhőse: Árva László király – Hunyady Lászlóról megtudunk, ennél emberibbé, lélekben, akaratban, elgondolásban komplikáltabbá sehol Herczeg drámájában nem válik. S éppen így minden, ami körötte van. Petúroskodó kisnemesek, ármányos arisztokraták helyezkednek el a levegő nélküli szűkmellű cselekmény keretében; az élet színei helyett díszmagyarjuk festői tarkasága mosolyog a nézőkre. A Bizánc alakjairól írtam egyszer: «De hát nehéz az ilyen

vérnélküli s csak nevük segítségével megkülönböztethető alakokból drá-mát szerkeszteni, beleilleszteni őket egy cselekménybe, melyet nem tudnak fejleszteni, amely tehát valójában nem is cselekmény, hanem állapotrajz. Amelyik közülük két szót elmondott, azt már teljesen ismerjük s amit ezután mondanak, szegény önmaguk unalmas ismétlése.» Ma sem mondhatom másképp.

Pedig lehetett volna. Csak az emberi és történeti horizontokat kellett volna kitágítani, talán Lászlót kevésbé önzetlennek festeni, a korona utáni vágyat tenni a szívébe, talán a királyt is emberibbé erősíteni, a háttérre keményebben rakni fel a történeti színeket, levegőssé tenni… így talán lehetett volna. Nekem sehogysem megy a fejembe, hogy Gara nádor ügye olyan egyszerűen, intéztetik el: békepárti, éppen olyan egyszerűen, mint Hunyady Lászlóé, aki háborúpárti, reventlowista s csak menne a törökre, hogy majdan tanulhassák az iskolákban: a magyarság évszázadokon keresztül a keresztény nyugat védbástyája volt a török ellen. Mondom a motívumok e szimplexségét sehogy sem tudom elfogadni. Milyen komplikáltan is álltak Európában a dolgok. II. Mohamed személyisége egész Európára csodálatos varázzsal volt: Francesco Gonzaga Mantua fejedelme testvérének, barátjának nevezte és a milánói Galeazzo Mario szövetségről tárgyalt a törökkel Velence ellen. És ebből lehetne valami a darabban, s talán abból is, hogy V. Miklós pápa udvarában most érvényesül a klasszikus kor szelleme, mely fényét Mátyás udvaráig sugározza, hogy Vittorino de Feltre tanítványai messze földekre viszik tanításának lobogó szövétnekét (Hunyady Lászlón éppen nem látszik meg, hogy az öccse Cornelius Nepost olvassa)… szóval száz színnel, száz hanggal átszőtt levegő, melynek távlata igazi embereknek és igazi emberek igazán ütköző szenvedélyeinek adna magas reliefet. Hauptmann Florian Geyerjére gondolok, ahol embereken és szenvedélyeiken, tűzön, vason és vízen keresztül kijön egy ember igazsága és egy egész kor lelke; egy ember igazsága – der Barbarossa ist auferstanden und wird herfürtreten mit ganzer Macht. Die Tochter des reichen Mannes wird er dem Armen geben. Pfaffen und Mönche wird er abtun. Das unrechte Recht wird er verdrücken und das rechte Recht aufrichten – és ahol az igazságoknak el kell tragikusan pusztulniok koruk gyilkos levegőjében. Ott is mondják: Was ist uns der spanische Karl. Ein Fremdling, der unsere Not nicht versteht. Wir wollen ein deutschevangelisch Oberhaupt, - de ott az nem kívülről vignetta módjára van ráragasztva, hanem emberekből fejlesztve és az emberekből a kor a történelem csodás körforgásában, s ott nem ürügy, amelyre az események

ügyeskedve felfűzetnek, hanem, mint egység az eseményekkel, ha parancsolják iskolásan: drámai egység.

És sem a király nyavalyás figurája, sem Szilágyi Erzsébet nagyméretűnek, reneszánsznak szánt alakja. A dolog úgy van beállítva, hogy azt a kis konfliktust, ami a király és a Hunyadyak között Cillei megöletése révén támadt, Hunyadyné okossága és gyöngédsége majd elintézi. «Ezt neked kell kibogoznod, Erzsébet», mondja testvérbátyja. «A király a földön fekszik, - hát hogy legyen nagylelkű! Föl kell emelni, - megint királlyá tenni, akkor – akkor talán királyi módon fog megint érezni…» feleli rá Hunyadyné… Rövid gondolkozás… és hozzálát tervéhez. Ebből a nekikészülődésből valaminek következnie kell. Szilágyi Erzsébet okosságában, nagystílűségében ezek után nem szabad csalódnunk: mert amint nem sikerül neki szándéka, amint hiábavalónak bizonyul asszonyi fölénye, okos megalkuvása és ravasz gyöngédsége, már Szilágyi Erzsébet alakja a jelentéktelenségbe süllyed. Azt nem szabad ingyen mondania Hunyady Jánosnénak: «Az ég megáldotta öregségemet. Most három fiam van és te vagy nékem a legkedvesebbik.» Senki se mondja nekem, hogy a történelemben is így volt, mert senki sem tudja, hogy a történelemben hogyan volt és az igazi költő csinálja a történelmet.

Azon pedig, hogy ilyen mostohán bocsátván útjukra a Hunyadyakat, az Andrássyakra sem veszteget nagyobb művészi erőt, azon ne csodálkozzunk. Nőszerep is van a darabban: Gara Mária.

Nem lehet tagadni, Herczeg darabjának komoly sikere volt: a színes és gyorsan változó képek, a dialógusok frissessége, némely helyen férfias ereje, a közönségnek hozzáedzettsége ahhoz, hogy állandóan történelmi levegőt szívjon, mintegy a történelem középpontjában álljon, mindezek elősegítették a darab sikerét. A legjobban azonban a játék, melyet a Nemzeti Színház produkált. A szó legnemesebb értelmében összjáték volt ez, melyben ki-ki úgy helyezkedett el, hogy a szomszédjának is jusson fény és levegő. A megszokott jelenetszigetek helyett a jól átgondolt, egymásba ömlő, hatásában fokozódó művészi játék segítette győzelemre a szerző intencióit. Beregi volt az egyetlen, ki túlzásával, árva Lászlónak nyavalyás Lászlóvá való alakításával rontott az összjátékon. Jászai Mari nemes volt és emelkedett; olyan, amilyennek Szilágyi Erzsébetnek kellett volna lennie. Aczél Ilona a dráma befejező jelenetében jut csak szerephez s ezt megrázó erővel játszotta.

Ny. 1917. II. 736–739.

1923

Harsányi Zsolt: Sirokkó

Meglepő színdarab, csodálkozásra késztet. Mintha valami boszorkányság titkon kiszedte volna belőle Herczeg Ferenc eszes, biztos, gondos konstrukcióját és tréfából egy megoldhatatlan dramaturgiai feladványt tett volna helyébe.

A színpadon érdekes emberek mozognak. Az író szándéka tiszta és érthető: hazugok valamennyien, egymásnak is, önmaguknak is hazudnak. A nagy énekesnő alapjában véve a művészet társtalan száguldásaitól visszariadó lélek: párját és gyöngéd megértőjét kereső nyárspolgárnő. A Prévost-ízű demiviergetében tetszelgő, hajmeresztő kijelentésekre képes diák kisasszony alapjában véve tisztességes fruska és semmi mást nem akar csak férjhez menni. A vihar edzett , napbarnított tengerész, aki fehér gérokkja alatt a spádét, lelkén Jack London kalandos férfiasságát hordja, alapjában véve pipogya legény, nem is tengerész, csak afféle hajóorvos. A lánglelkű mester, a Szomory-lendületű, zenélő csúcsok havasán viharzó nagy lélek alapjában véve tehetségtelen és kellemetlen gőgösködő sarlatán.

Mulatságos társaság, jó író találta ki őket ilyen érdekesre. Igazán kíváncsiak vagyunk, milyen történetet fognak ezek eljátszani. Ha a szerző nagyon komolyan vesz ál-mivoltunkat, jellemük eredendő hazugságát, akkor bizonyára arra a mezsgyére visz bennünket a témájával, amely a magasrendű vígjáték és a dráma elválasztó, vagy ha úgy tetszik, összekötő vonala. Ez esetben a születendő darab recsegő világnézetek összeomlásától, a napfényre boncolt lelkek véres meztelenségétől lesz vemhes és a függöny a molière-i módon, csúfondárosan fájdalmas végjelenetre fog lemenni. De ha a szerző a dolog mulatságosabbik végé fogja meg, akkor igen jóízűen ki fogjuk nevetni e talmi figurákat a fonákságuk okozta bohózatos helyzetekben.

És mi a Herczeg témája? A felbérelt udvarló, akinek sikerén vagy bukásán az asszony múltjára féltékeny férj meg akarja kapni a bizonyosságot, beleszeret abba az asszonyba, akinek rászedésére vállalkozott, az asszony azonban megleckézteti a férjet és mellette marad, de csak azért, mert áldott állapotban van. Milyen darab lehetett ebből az adott feltételek-kel? Magas színvonalú, előkelő vígjáték nem lehetett belőle, mert egy ilyen darab súlyának hordására ezek az ingatag, kicsinyes, gerinctelen figurák gyengék. Az önfeláldozó barát, amikor a szerelmi összeütközés szerkezete megindul, hazudik, vagy ami még nagyobb baj: kicsinyesen és férfiatlanul füllent. Az

asszony és a húga a kísértő múlt felbukkanásának sorsdöntő pillanatában a feszültség magasáról lezuhannak egy hasonlóan kicsinyes füllentés háztartási stílusába. Mindez igen helyesen és pontosan következik a szabatos jellemábrázolásból, de viszont meg mindebből az következik, hogy a feszült és színvonalas helyzetek a szereplők kicsinyes volta miatt nem izgatnak, a mulatságos helyzeteken pedig nem tudunk nevetni, mert az expozíció komoly szenvedésekre, vágyakra és fájdalmakra hívta fel a figyelmünket. Herczeg két út között választhatott, de a közepén igyekezett maradni s ezzel két rossz közül a harmadik legrosszabbat választotta. A "Sirokkó" még hibáiban sem egysége így. Láttára úgy érzi az ember, hogy egy színdarab figurái ott hagyták a maguk darabját és átjöttek egy idegen történetet átélni, és a megoldást, az anyaságot, amely éppen a probléma lényege elől fordul be a deus ex machináról elnevezett mellékutcába, mintha egy harmadik történetből hozták volna ide. Ez a stílusbeli bizonytalanság élesen kiütközik az előadáson is, melynek szereplői egytől-egyig kitűnőek, de Varsányi Irén és Góth társadalmi színművet játszanak. Hegedős francia vígjátékot, Rajnai burleszk komédiát, a jelentős fontossággal bemutatkozó Gál Franciska pedig német Lustspielt.

Van azonban a darabhoz egy önálló kis remekműnek mondható előjáték, amely biztos, színszerű, érdekes és tehetséges.

Ny. 1923. I. 509.

1925

Schöpflin Aladár: A híd

Herczeg Ferenc színjátéka a Nemzeti Színházban

Gróf Széchenyi István alakja nagy hatással lép a Nemzeti Színház színpadára. Bizonyos, hogy a legnagyobb magyar. Gondolatokban olyan gazdag, temperamentumban olyan szárnyaló, kultúrában olyan mély, célokban és eszközökben olyan tiszta, hogy csak még a tragikai sors kellett hozzá, hogy a 19. századbeli magyarság legnemesebb inkarációja legyen. A modern magyar ember első teljes nyomatékú megjelenése a világ színpadán s a modern Magyarország első nagy elindítója. ahogy iskolai tanulmányaink és politikai művei alapján ismerjük, az eszmék legerősebb lovagja, ahogy naplóiból és egyéb bizalmasabb írásaiból ismerjük, a leggazdagabb kedély minden magyarok között. Alkotásai közül a Lánchíd ma is Budapest szép-

ségnek szimbóluma, az Akadémia tudományos kultúránk központja és mind a kettő mindennap szemünk elé kerül és belénk vési Széchenyi emlékét. Iskola, sajtó, történetírás három nemzedék óta igyekszik minden magyar ember tudatába belevésni nagyságának tudatát. Mikor a nagyapáinkról maradt és szeretettel őrzött litográfiák és acélmetszetek után rekonstruált színészi maszkban elénk lép a színpadon és eszméinek sorsa, személyének tragikumán át szemlélve, lepereg előttünk: lehetetlen szabadulni a Hősnek szuggesztiója alól. Herczeg Ferenc színjátéka irodalmi és dramaturgiai tulajdonságaitól függetlenül, anyagának megragadó voltával, szinte magától hat a közönségre.

Az író nyilván érezte ezt és eszerint koncipiálta meg színjátékának célját. Nem művészi hatást akart elérni Széchényi emberi mélységeinek felmutatásával, a hősnek drámai konfliktus középpontjába való beállításával. Erre Széchenyi alakja és pályája még nem is érett meg, még túlságosan közel van hozzánk. A cél, melyet Herczeg Ferenc kitűzött, lényegében publicisztikai. Széchenyi alakját és pályáját úgy akarja megmutatni, hogy ebből a ma számára is levonhassuk a tanulságot. Széchenyiben a tudatosan alkotó, alkotásai sikere érdekében a körülményekkel számoló s a temperamentum, érzés és fantázia tényezőit háttérbe szorító magyar politikus ideálképét akarta az emberek szem elé vetíteni, Európa lelki fegyelemtől vezetett magyarját szembeállítani az ázsiai vakmerőséggel előrerohanó meggondolatlansággal, még pedig úgy, hogy a rokonszenv az előbbi mellett álljon. Felfogását erősen színezte a mai napok aktualitása. Széchenyi pályáját, karakterét és a vele kapcsolatos összes többi dolgokat az általános köztudatnak megfelelően alakította meg, de ezt a köztudatot óvatos és finom kézzel hajította a maga tendenciája irányába. A kor politikai tartalmából gondosan kiküszöbölte azokat motívumokat, amelyek ezt a tendenciát zavarhatnák. Hogy csak a legfeltűnőbbet említsem, a jobbágy-felszabadítás egészen kiesik tárgyalása köréből, holott ez volt a kor leglényegesebb, mondhatni centrális problémája s a magyar nemzet sorsa lényegében ezen fordult meg, és nem Széchenyi és Kossuth vitáján, nem is a szabadságharc kezdetbeli győzelmein és végső vereségén. Hogy 1848, bár kompromisszum alakjában is, győzött 1867-ben, az legelső sorban mégis csak annak köszönhető, hogy 1848 bebocsátotta a magyar nemzet intézményeibe a jobbágyokat és ezzel a legszélesebb bázist teremtette meg a nemzeti ügy számára. A 19. századi magyar történelem ez alapvető ténye azonban nem illett volna bele A híd koncepciójába, amely minden szociális mellékgondolat nélkül tisztán

politikai. E koncepció kedvéért Herczeg Ferenc szűkebbre szorította művének nemcsak drámai, hanem politikai anyagát is.

Ez a koncepció azon a történelem-felfogáson alapul, amely a történelem egész súlyát egyes hősök vállára rakja, ezeket a hősöket teszi meg az események szimbolikus hordozójává s bennük sűríti össze a történelmet csináló és szenvedő nemezt rejtelmes erőit. Széchenyi úgy él és omlik össze a darabban, mint a magyar céltudatosság képviselője s vele szemben Kossuth a magyar temperamentumot és fantáziától fűtött indulatot jelenti. Gyökerében nézve a magyar dualizmus nyilvánul meg a két alakban, Szent István és Kupa vezér, a Habsburg-párti magyarok és Szapolyai János, a labanc és a kuruc ős-meghasonlása, amely a mi napjainkban, a háború előtti generációk politikai levegőjében mint 1848 és 1867 ellentéte élt tovább, ma pedig azzal fenyeget, hogy a legitimizmus és szabad királyválasztás jelszavai körül fogja kettészakítani a nemzetet. Herczeg ebben az ősvitában teljes nyomatékkal Széchenyi oldalán áll, egész odáig, hogy Kossuthra hárítja a forradalomért való egész felelősséget. Ebben nyilván nem tudott szabadulni attól a mellékzöngétől, melyet ma, még frissen fájó tapasztalat alapján, a forradalom szóból kiérzünk. Széchenyi vízióján keresztül 1848-nak csak a pusztításait látja, az elvérzett honfiakat, a kigyulladt falvakat, a csaták tűzétől letarolt mezőket és a végén Világost. Egészen megfeledkezik arról, hogy a szabadságharccal forrott össze valódi nemzetté a magyar, ezzel szerzett magának még ma is élő becsületet Európa népei között és hogy 1848. nélkül 1867. sem következett volna be.

Politikai mű, csábít a vitára. De nem folytatom ezt a vitatkozást, csak nem bírok szabadulni attól az érzéstől, hogy lehetne egyik nagy emberünket dicsőíteni anélkül, hogy igazságtalanok lennénk a másik nagy emberünk iránt. Kossuthból a darab nem mutat mást, mint a néptribunt, akit a népszerűség és tömegindulat vezet meggondolás nélkül s nyoma sincs ábrázolásában annak, hogy ő is - más formák között - csak olyan tragikus alakja a szabadságharcban kulmináló nemzeti mozgalomnak, mint Széchenyi. Ez az egyoldalúság bizonyára nem szándékos, inkább a korrajz hézagos voltából folyik. Az író hibája itt a publicistán bosszulja meg magát.

Széchenyi tragédiáját Herczeg azzal a formulával magyarázza, amely iskolai tanulmányainak és Széchenyi-történetírásunk révén közkincse a magyarság történelmi tudatának. Széchenyi nagy iniciatíváival elindított egy fejlődést, mellyel a homályban tespedő nemzetet fel akarta emelni az európai élet napfényére, de az általa megindított mozgalom kisiklott a

kezéből, a feltámadt nemzeti indulatok a forradalomba ragadták s a nagy férfiú lelkileg összeomlott a katasztrófa láttán, melyre az ő kezdeményezése vezetett. A Lánchídtól a forradalmon át Döblingbe vezetett az út. Tudjuk, hogy Széchenyi maga is így fogta fel a saját végzetét, az újabban napvilágra került döblingi iratok megrázó tanúbizonyságait adják ennek. S el kell ismerni, hogy ez ma az egyedüli lehetséges formula annak számára, aki Széchenyihez, mint irodalmi témához hozzányúl. Herczeg ezt a formulát nem lélektanilag, hanem retorikailag fejti ki. Négy drámailag lazán összeszerkesztett részre tagolja Széchenyi pályáját: az elsőben a Lánchíd eszményét mutatja be József nádornak, a másodikban kísérletet tesz a Kossuthtal való megegyezésre, a harmadikban saját népszerűtlenségének tükrében látja meg politikai koncepciójának összeomlását, a vezetésnek az ő kezéből való kisiklását, a negyedikben összeomlik a szobájába dübörögve berohanó forradalom rémképétől. Mind a négy retorikáját töri át forró emberi érzés. Csak az összeroppanás pillanatában érzi át Széchenyi humanitását az író s egy pacifista-apostol szép szavait adja szájába.

Herczeg szemmel láthatólag nem abban látta feladatát, hogy irodalmi értelemben vett jó drámát írjon, hanem hogy a mostani jubilium alkalmából felmutassa Széchenyinek a magyar intelligencia köztudatában élő képét, a mai napok politikai szükségleteinek megvilágításában: az indulataira hallgatni kész mai magyarság előtt meg akarta világítani az észszerű és európai színvonalú politika ideálját. A drámaíró feláldozta magát a poétikus kedvéért. Innen magyarázható az is, hogy ami a drámában nem szoros értelemben vett politikum, mint a jánoshegyi kirándulók epizódképei, Sándor gróf estélyének mozgalmas jelenetei alapjában véve alig többek Jókai és Vas Gereben regényeiből ismert reminiscenciáknál s csak kevéssé van meg bennük az író típus-alkotó és színpadi hatásokat szövő képessége, mely más műveiben annyiszor szerzett neki sikert.

A Nemzeti Színház nagy apparátusának teljes felhasználásával szállt síkra a darab sikeréért. A díszletek, jelmezek, maszkok korhűsége érdekében felhasználta a Széchenyi idejéből fennmaradt illusztrációkat. A színészek nem kaptak a szerzőtől a szó szoros értelmében vett színészi feladatokat, de szerepeik retorikáját a nemes és lendületes szavalás hatásaival hozzák ki. Elől jár köztük Pethető Attila, aki nemcsak szépen szaval, hanem a negyedik felvonásban színészileg kimélyített alkotást is ad. Palágyi Lajos József nádora szerencsésen egyesíti a közvetlenséget a méltósággal - eddig legjobb színészi munkája ez ennek a tehetséges színésznek, aki szerepről szerepre

jobban mutatja be kvalitásait. Kiss Ferencet igazságtalanság volna ezért a szerepléséért megítélni: ő hordja a darab legnagyobb színészi terhét, mert a szavakon, melyeket mondania kell, folyton érzik, hogy nem Herczeg Ferenc regiszteréből valók. A színész érdeme, hogy Kossuth alakja a darabban nem válik végképpen ellenszenvessé. Ilyen szerepet végigjátszani ön-feláldozás, a színészt csak elismerés illeti érte. Nagyon finoman és nemesen mozog szép biedermeier-ruháiban Tasnády Ilona, az ember sajnálja, hogy nem jut neki - szerep. Náday Béla és Sugár Károly meglepően jók kis szerepeikben s a nagyszámú többi mellékszereplők is mind megállják helyüket. Az egész előadás a Nemzeti Színház jó színvonalán mozog.

Ny. 1925. III. 464–466.

1926

Schöpflin Aladár: Majomszínház

Herczeg Ferenc bohózata a Vígszínházban

Az ember a legkegyetlenebb és leggyűlölködőbb vadállat. Ha két farkas találkozik az erdőben, összebarátkoznak. Ha két ember találkozik az erdőben, agyonütik egymást. Az erdő majmaiban felébred az ambíció, hogy – átugorva a missing link árkát – belépjenek az emberi közösségbe, tetszik hiúságuknak ez az előkelő és hatalmas rokonság, de még idejében észreveszik, hogy az ember csak kapzsiságból áll velük szóba, ki akarja zsákmányolni őket, el akarja rabolni az erdejüket, hogy letarolja, pénzt sajtoljon belőle és őket hajléktalanná tegye. Undorodva és rémülten menekülnek vissza az erdőbe és többet hallani sem akarnak az emberről. Még a majomleány is, aki az egész emberré-válást kezdte, kíváncsiságból, hiúságból, majom-sznobizmusból s aki szerelembe keveredett az ember-férfival, leveti a cifra emberi ruhákat és visszatér az erdei majom-szerelemhez. Az ember nem érdemli meg, hogy becsületes állat szóba álljon vele.

Ez bizony sötét szarkazmus. Nehéz volna megtalálni az átvezető hidat az Árva László és A híd romantikus pátoszától, de meg a Kék róka enyhe társasági malíciájától is idáig. Ha a Majomszínház szerzőjének neve valamikor elveszne, aligha akadna filológus, aki be tudná bizonyítani, hogy ezt a darabot ugyanaz az író írta, aki a fentebb említett darabokat. Mi azonban, akik a mai színpadi divat levegőjében élünk, kénytelenek vagyunk

meglátni a körvonalait ennek a hídnak, melynek neve: Bernard Shaw. A különbség az, hogy Shaw szarkazmusa következetesen felépített világfelfogás, Herczegé pedig nyilvánvalóan csak hangulat és ötlet, amelyet szemmelláthatóan háborúi és trianoni emlékek sugalltak.

Az író minden gondját a majom-szereplők pontos és mulatságos kidolgozására fordította. Az ő pártjukon van, őbennük van az a színpadi ötlet, melyre a darab felépült, tőlük várja a hatást. És leszámítva azt, hogy nem volt elég ellenálló ereje, hogy elutasítsa magától a túl könnyű, egészen kézenfekvő, épp ezért hatástalan ötleteket és vicceket, azt kell mondani, hogy ez a része a darabnak általában a jobbik része is. A majom-karakter köztudatban élő vonásait ügyesen hosszabbítja meg az emberi irányában s egyes jelenetei, mint az első felvonás végén a majmok borzongó, áhítatos lenyugvása az elcsöndesült erdőben, a második felvonásban a disputa a majmok és emberek közt, a harmadik felvonásban a majompár szerelmi duettje, érdekesek és kedvesek. Franklin kapitány, az emberi fogságban megbutult majom, aki néhány a cirkuszban eltanul ízetlen gesztussal kérkedik, jól megfogott figura. A majom-kisasszony érdekes karikatúrája a nőnek, akit Herczeg, hiúságból, sznobságból, érzékiségből a kedvesség kötőanyagával összeelegyített lénynek tart. Hogy ezek a figurák a színpadon megélnek, abban a szerzővel legalább is egyenrangú szerepe van a színészeknek. Makláry, Gárdonyi és Boross majom-triója fürgeségben, mozgásban, groteszkségben kivételesen jó komédiás-munka. rajnai is hiánytalanul kihozza Franklin kapitány furcsa alakját, Bayor Gizi pedig, ha mozgása nem is tökéletesen majom-szerű, minden pillanatában kedves, bájos és nagyon finom és meleg hangjai vannak. Ezt a részt bravúrral csinálták a színészek és bravúrral csinálta a rendező.

Az emberi figurák nem elégítenek ki. Nem élnek a színpadon, nincs reliefjük. Élő alakoknak nem élők, csak odaállított bábuk, operett-figuráknak nem elég mulatságosak. A színészek sem tudnak velük mit csinálni, nincs alkalmuk, hogy hatásossá tegyék őket. Ebből bizonyos egyensúlytalanság származik, a nyújtott képnek egyoldalúsága, ami kényelmetlen érzést kelt a nézőben. Nincsenek teljesen beillesztve a darab gondolatmenetébe, mert nem az embert karikírozzák, hanem annak csak egy - nem is jelentékeny - típusát. Ezért nem lehet a darabot teljes műnek tekinteni. Herczeg tehetsége ezúttal nem talált egyenértékű kifejezési formát.

Ny. 1926. I.463–464.

Schöpflin Aladár: Ocskay brigadéros

Herczeg Ferenc drámája a Nemzeti Színházban

Az Ocskay brigadéros mögül ma hiányzik a hangulati háttér, mely a huszonöt év előtti vígszínházi előadást nevezetes közéleti eseménnyé tette: a Rákóczi-kor kultuszának virulens aktualitása a fejedelem hamvainak hazaszállításával kapcsolatban és a kuruc színezetű függetlenségi párti gondolat fellobbanása a lelkekben. Az a légköri feszültség, amelyben akkor ez a darab úgy hatott, mint egy erős villamos kisülés, ma nincs meg. Azért a darab most is hat, mert a kuruc-emlékek népszerűsége most sem csappant meg, a közönség túlnyomó része még mindig szívében hordja a békebeli – ma már kevésbé aktuális – politikai ideálokat s a hazafias retorikának ma is van és alighanem mindig is lesz visszhangja a magyar embereknél. Ma talán más az akusztikája Herczeg híres kuruc-drámájának, mint egykor volt, de van akusztikája. Nekem azonban merült fel néhány ellenvetésem ennek az érdekes és színpadilag hatásos darabnak a gondolat világa ellen, amelyeket itt röviden össze akarok foglalni.

1. Ocskay és katonái rám egy kozák hetman és martalócai benyomását teszik inkább, mint magyar vitézekét. Az a kép, amit Gogol a Bulyba Tárászban és Sienkiewicz történeti regényeiben adott a kozákokról s az orosz Rjepin híres festménye jut eszembe ezeknek a véres martalócoknak a láttára. A darab első felvonásában Ocskay olyan vad kegyetlenséget mutat a fogságába esett labancokkal szemben s vitézeivel együtt olyan art pour l'art gyönyörködést a védtelen nép öldöklésében, a falvak fölégetésében, templomok kirablásában, hogy én - talán gyönge az idegzetem - megborzadok tőle és nem tudom sorsát rokonszenvvel kísérni. Tisza Ilona iránti gyöngédségét és lovagiasságát pedig irodalomnak, belső igazság nélküli szentimentalizmusnak érzem. Tudom, hogy a történelmi Ocskay csakugyan kegyetlen portyázó sereg vezére volt, akinek hadi tettei az ellenség háta mögötti merész és gyors betörésekben és az osztrák tartományok és labanc főurak birtokainak dúlásában merültek ki s aki reguláris csatában sohasem állta meg a helyét, tehát Herczeg által róla rajzolt kép nagyjában megfelel a valóságnak, - tudom azt is, hogy az akkori idők zord szelleme más megítélés alá vette az ilyen kegyetlenkedéseket, mint a mi mai finomabb érzékenységű humanitásunk, de azért mégsem tudok együtt érezni olyan darabbal, mely az ilyen embertelenségeket hőstetteknek, elkövetőiket a magyar ideál megszemélyesítőinek

tünteti fel. (Mert Ocskayt mindenki ilyennek tekinti mindaddig, amíg az árulást el nem követi.)

2. Mindazok, akik a darabban a fejlettebb urbánus kultúrát, a politikai és katonai fegyelmet s a műveltebb és lovagiasabb hadviselési erkölcsöt képviselik, a közönség antipátiájának vannak kiszolgáltatva. Még maga Rákóczi fejedelem is, bármennyire igyekszik a szerző minden felelősséget az udvari intrikusokra hárítani. A fejedelem, aki intrikusokra hallgatva igazságtalanul megsérti leglelkesebb hívét és érdemes katonáját, nem lehet igazán szimpatikus fejedelem. Ocskayban tehát egy kultúraellenes eleme a magyar temperamentumnak van úgy beállítva, hogy a közönség neki adjon igazat vagy legalábbis megértéssel fogadja. Tudom, hogy az udvari emberek ilyen antipatikus beállítása a magyar irodalomban tradíció, a Bánk bán és a Toldi tradíciója s ennek nyilván látom a gyökereit a magyarság történelmi lelkiállapotában, de például Arany csodás tapintattal tudta ezt a közérzést úgy kifejezni, hogy egyrészt Nagy Lajos király alakja nem szenved általa, másrészt pedig a dolognak egy pillanatra sincs a fejlettebb kultúrformák elleni éle. Ezt az Ocskayban nem érzem. Nem tudok ugyan rokonszenvezni olyan tendenciózusan antipatikusnak ábrázolt alakkal, mint Ottlik, de abban, amit csinál és mond, teljesen igazat adok neki. Mindig baj azonban, ha az igaz ügyet hitvány emberekkel képviselteti az író.

3. Ocskay személyes sértődésből és haragból elárul egy ügyet, melyet addig vére hullatásáig szentnek és nagynak tartott. Nincs tehát benne és nem is volt legszebb idejében sem annyi erkölcs, hogy bármi ügyet többre tartson a maga személyes indulatánál s fölemelkedjék egy elv magaslatára. Az árulása tehát közönséges bűntett és sorsa nem coriolanusi tragikum, hanem megérdemelt büntetés. Az az igyekezet pedig, melyet az író kifejt, hogy egész az árulás pillanatáig rokonszenvessé, árulását megérthetővé tegye, énrám úgy hat, mint a nemzeti fegyelmezetlenségnek, a magánügyet a közügy elébe helyező önzésnek ha nem is glorifikálása, de legalább is mentegetése. S zavarba hoz, ha ezt attól az írótól látom, aki a „turáni átok" szállóigéjének érmét véste és aki az *Árva László király*-ban és *A híd*-ban a nemzeti fegyelem s a férfiúi önuralom eszméjét propagálja.

4. Élet, mozgás, egyéni vonás az egész darabban csak Ocskayban van. Amit ő tesz és mond, az élet és hatás. A többiek típusok, vagy mannequinek: az egyik vad martalóc-katona, a másik a szelíd szerelmes hitves, a harmadik az intrikáló udvari ember jelképe és a többi. Ami tőlük ered, az csak szó, amely nem elevenedik meg. Súlya tehát annak van, ami Ocskaytól való, vele

szemben csupa súlytalanságok vannak. Ezért nagy egyensúlytalansá-got látok a dologban, amely felfokozza az első három pontban körülírt aggályaimat. Drámailag pedig az ellenkező oldalról jövő tirádákat, mint pl. Ocskay Sándor és Jávorka Ocskay-ellenes állásfoglalását az árulás pillanatában, a vérpadra menő Tarics beszédét csak dekoratív stucco-díszeknek érzem, szerkezeti fontosság nélkül. S általában a darab tagadhatatlan erős színei és szép megszólalásai mellett sokszor hallom a frazeológiát és látom a kulisszákat is.

Ezek persze olyan aggályok, melyeknek a közönség túlnyomó része, mely szívesen merül el a kuruc kor hagyományosan népszerű motívumainak szemlélésébe és szeret lelkesedni azon a hazafias képzetkörön, melyet kedvelt írója nagy hévvel és dekoratív érzékkel tár elébe, nem vesz észre és még kevésbé fogad el érvényeseknek. S hogy a közhangulat a darab mellé forduljon, ahhoz hozzájárul az előadás is, amely a Nemzeti Színház művészeinek jó színvonalán mozog. Az alakítás zseniális lendületét Kiss Ferencben találjuk meg, de a többiek is színvonalon álló, jó művész-munkát végeznek, melyből ki kell emelni Tasnády Ilona finom alakítását, Sugár Károly minden mozdulatában élethű palóc-alakját, Tőkés Anna, Abonyi Géza, Bartos Gyula, Tímár József, Bodnár Jenő, Nagy Adorján, Forgács Antal, Lehotay erős reliefű alakjait. Nem szabad megfeledkeznünk Horváth Jenő kitűnő rendezői munkájáról sem, mely nehéz feladatot oldott meg sikerrel.

Ny. 1926 II. 560–561.

1930

Schöpflin Aladár: Szendrey Júlia

Herczeg Ferenc színműve a Nemzeti Színházban

Petőfi költészete és tüneményes halála elviselhetetlen örökséget hagyott özvegyére. A Világost követő idők közvéleménye, a keletkezőben levő Petőfi-legenda glóriájában, a nagy katasztrófa után szalmaszálakba kapaszkodó nemzeti érzés vehemenciájával azt követelte tőle, hogy maradjon abban a magasságban, amelybe a költő szerelmes romantikája emelte s álljon most már egész életében azon az emberfölötti talapzaton, amelyen a kortársak fantáziája nem is az élő Petőfit, hanem az emberek tudatában kialakulni kezdő Petőfi-ideált kialakulni látta. Ezt a követelést szinte fenyegetővé tette az akkori Magyarország puritán erkölcse és még inkább a *Szeptember végén*

tragikus jövőbelátása. Ekkora örökség elviselésére nagy lélek kellett volna. Mártíriumot lehet önként vállalni, de mártíriumra senkit se lehet kényszeríteni. Semmiféle közkívánat nem tehet kis lelket naggyá. Szendrey Júlia pedig nem volt nagy lélek. Az átlag-nők színvonalán alig valamivel felülálló teremtés volt. Petőfi költészetéből sem látjuk - az összes magasztaló ritmusokon át - valami különös emberi vagy asszonyi kvalitását és minden, amit tudunk róla, amellett szól, hogy nem volt több más asszonyoknál, sem intellektus, sem morális erő dolgában. Élnivágyó, kacér és hiú fiatal nő volt, dilettánsa az életnek és irodalomnak, kicsit inficiálva George Sand frazeológiájával a nők jogáról az élethez és szenvedélyhez, a romantikának azzal a női lecsapódásával, amely a kor szellemi életének középpontjában álló szabadságeszmét asszonyi módra mindjárt a szerelmi komplexumra applikálta és a mult század közepének nyugtalanabb idegrendszerű asszonyait arra izgatta, hogy a nyárspolgáriasság bilincseiről csevegjenek, levágassák a hajukat, férfiakkal a szokottnál szabadabban érintkezzenek és ha akad férfi, aki a szavukon fogja őket, kisebb-nagyobb bolondságokat csináljanak. Aki valaha olvasta Szendrey Júlia írásait, az ezenfelül azt is tudja, hogy Júlia szentimentális, puha lélek volt, a bas bleu-típusnak talán első kifejezett példánya a magyar levegőben. Semmi esetre sem volt akkora örökség elviselésére, mártíriumra alkalmas lélek s ha a közvélemény ezt követelte tőle, akkor a közvélemény lehetetlent követelt. Viselkedését a Segesvárra következő hónapokban többé-kevésbé meg lehet érteni a bizonytalanságból, melyben férje élete-halála felől élt, az idők izgalmából. Gyors férjhezmenetele aligha volt más, mint menekülés a pletyka elől, amelyben az egész ország résztvett és valószínűleg menekülés a szegénység réme elől is, amely már ott állt küszöbén. A szigorú erkölcsbírák közül ugyanis senkinek sem jutott eszébe megkérdezni tőle, van-e miből élnie. Amit tett, azért megbűnhödött, kelleténél is jobban, a közvélemény ítéletével, egy rosszul sikerült házasság életfogytiglani igájával. Azt meg lehet érteni, hogy Arany megírta róla - bár életében nem adta ki - A honvéd özvegyé-t, Jókai A holt költő szerelmé-t, amelyet még az én időmben is szerettek szavalni lágymeleg, melodramatikus zenekísérettel. Nekünk azonban, 80 évvel a történtek után, kímélettel kell vele bánnunk; ami annak idején érthetetlennek és megbocsáthatatlannak tünt fel, az ma már érthető és megbocsátható kell hogy legyen.

Herczeg Ferenc is a megértés és megértetés szándékával nyúlt Júlia alakjához. Nehéz dologra vállalkozott, mert az alak és története nagyon kevéssé alkalmas drámai földolgozásra, majdnem lehetetlen igazolni szín-

padon a költő feleségének asszonyi jogát a maga életéhez a szigorú közvéleménnyel és a költő presztizsével szemben. Ezt a feladatot Herczeg-nek még megközelítenie sem sikerült. Akkora súllyal szemben, amit Petőfi költészetének szerelmes idealizálása jelent, nem tudott semmi ellensúlyt állítani Júlia alakjában. Az a Júlia, aki a segesvári csata napján Tordán a haszontalan Laukával szórakozik, flörtölő pillantásokat vált a csinos muszka Trubeckoj herceggel, majd később Kolozsvárt, még mindig nem tudva, csakugyan elesett-e az ura, folytatja mindezeket a flörtöket, pezsgőzik Laukáékkal, felölti az orosz herceg küldte díszes jelmezt és majdnem elmegy az orosz tisztek álarcosbáljára, - ez a Júlia hiába szaval aztán arról, hogy neki joga van az élethez, nem akar 22 éves korában kriptába zárkózni egész életére stb. Ezzel a Júliával szemben a közönség akarva, nem akarva kénytelen a nyárspolgári közvéleményt képviselő Kovács professzoréknak igazat adni, akármennyire tudja, hogy a professzor okvetetlenkedő vén salabakter, a feleségéből pedig annak az asszonynak az irígysége beszél, aki maga is szerelmes volt, most is szerelmes Petőfibe. A színdarab az ellenkező célhoz érkezik, mint amiért írva van. Júliát nem tudja sem érthetővé, sem szimpatikussá tenni, annyival is kevésbé, mert nincs is alakjának összefogott karaktere, az egész nő csak folytonos izgatott vibrálás, mindennemü lelki mag nélkül. A darab már fogantatásában el van hibázva.

Kidolgozásában még inkább. Az összes alakok nagyon kevés vonással vannak megrajzolva és ezek a vonások is merevek és élettelenek, olyanok lesznek az alakok tőlük, mint a deszka. Fokozza ezt a dialógus élettelensége. Csupa holt, írott szavak hangzanak, alig hallunk élettől sugallt hangot: a beszéd nem a költőileg a színpadra varázsolt életből jön, hanem a sugólyukból. Ez egyszer Herczeg klasszikus írói diszkréciója is csütörtököt mond, a darabba ízetlenségek elegyednek, mint a második felvonásban a Lauka-Balázs-Lendvay-trió tósztozó hódolása Julia előtt a pezsgőzés közben és még inkább a Trubeckojval való táncjelenet, melynek operettszerűségét Harmath Imre is megirigyelhetné.

A drámai technika csudálatos módon alatta áll Herczeg máskülönben fölényes színpadi tudásának. A jelenetek fűzésében és kapcsolásában minduntalan meglepő primitivségek tűnnek fel. Különös példa erre a harmadik felvonás. Júlia ül a szobájában s a többi szereplők, Horváth Árpád, Lauka, Kovácsék, Trubeckoj úgy jönnek be sorban hozzá, indokolatlanul, mint a fogorvoshoz a páciensek. A befejező jelenet, mikor Júlia Petőfi képe

előtt a *Szeptember végén*-t szavalja sírdogálva, elszomorítja az embert, de nem abban az értelemben, ahogy az író akarta.

A történelmi tények önkéntes elintézéséről nem akarok szólni, – megengedem, hogy lehet arról vitatkozni, van-e az írónak joga a történelmet a valóságtól függetlenül alakítani. Tényekbeli önkényességek felett napirendre lehet térni, ha az író a kor atmoszféráját éreztetni tudja. Itt azonban az atmoszféra sem kielégítő. A darab a biedermayer-levegő s a szabadságharc-végi közhangulat egészen konvencionális, színpadról már untig ismert vonásaival dolgozik és szereplői nem egyszer mondanak olyan szavakat és gondolatokat, melyeket nem mondhattak 1850 körüli magyar emberek.

Csak elismeréssel lehet szólni a színészek munkájáról. Nehéz küzdelmet folytatnak az író által rájuk bízott anyag merevségével. Bajor Gizi szépsége, fiatalsága és tehetsége minden eszközével küzd a lehetetlenért, hogy a folyton széthulló alakot valahogy összetartsa, hogy ne mutasson az egyik jelenetben kiállhatatlan hiszterikát a másikban szentimentális nyafogót. Ami ebből sikerül neki, az fölér egy teljes színészi alakítással. Különös figyelmet érdemel Lehotay Horváth Árpád alakjában: neki sikerült ezt az alakot egésszé, majdnem emberivé formálni a maszk, beszéd, mozgás természetesnek ható stilizáltságával. Ez eddig legkiválóbb alkotása az egyre jobban kibontakozó fiatal színésznek. Tőkés Anna egy hálátlan szereppel küzd önfeláldozóan, Gál és Kürthy György némi humorral próbálják Kovács tanár és Lauka alakját elfogadhatóvá tenni. Uraynak azért kell művészi ízlését megfeszíteni hogy ne legyen tulságosan észrevehető, mennyire operett-tenorista az a Trubeckoj herceg.

Ny. 1930. I. 480–481.

Schöpflin Aladár: Északi fény

Herczeg Ferenc új regénye

Általános, az egész országra kiterjedő pánik, amely elől régi és új eszmék mámorába és törékeny reménykedések szalmaszálába kapaszkodtak a tömegek, szörnyű idegölő zűrzavar, amely nem engedett egyetlen pillantást a jövőbe, az állam katasztrofális felbomlásával kapcsolatban az összes eddig szilárdnak hitt nemzeti és társadalmi erők felbomlása, mindennek bizonytalanná válása közben új meg új ideológiák ködképeinek gomolygása, régi nagyságok hirtelen lebukása, új nagyságok pillanatnyi kibukkanása a sötét-

ből és szégyenteljes visszabukása a sötétbe, egy ország, amellyel megtörténik, aminek megtörténését lakói elképzelhetetlennek tartották és amely elveszti tájékozását a világban, - ez volt a magyar forradalom. Nagyszerű anyag a regényíró számára. Megmutatja mintegy nagyítóüveg alatt az egész nép politikai, társadalmi, műveltségi, erkölcsi helyzetét, alakok, szituációk, tendenciák egész tömegét veti az író tollára: a tragikustól a bohózatosig az egész nagy skála lejátszására ad módot. Szatírikusnak, akár forradalmi, akár ellenforradalmi felfogású, példátlanul hálás anyag.

Herczeg Ferenc a szatírikus malíciájával nyúlt a forradalom témájához, de annak csak egy kis részletét ragadta ki. Új regénye rápermetezi ugyan a malícia maró savát a forradalmi idők jóformán mindenfajta szereplőire és embercsoportjaira, de mégse a forradalomról szól. A nagy zűrzavarból kiragad egyetlen típust, az «intellectuel» forradalmár típusát s ennek néhány variációját tűzi tollhegyre. Négyféle variációban mutatja be ezt a típust; a szellemes, de minden erkölcsi korlát nélküli, mindent, még a destrukciót is destruáló s mégis minden árral együtt úszó ujságíró, a konjunktúra-lovag katonatiszt, a személyi és hiúsági sérelem miatt korlátolt, fanatikus bolsevikivé fejlődő könyvtudós és a gyökér- és talajnélküli széplélek az a négylevelű lóhere, melyet Herczeg Ferenc megfigyelése a forradalom bozótjából kiemelt. Nem valami épületes figurák, nem is igen alkalmasak arra, hogy rajtuk szemléltetni lehessen a forradalom lényegét, csak arra jók, hogy az író malíciája játszhasson velük.

A regény középpontjába az író a széplélek-forradalmárt tette, Gál Sándort, a gazdag fiút, akinek minden intelligenciája, tanultsága és művészeteken nevelt szép lelke mellett sincs sehol gyökere, mert degenerált fajból származik, nincs igazi hite semmiben, nem tud akarni semmit, kívül áll minden emberi közösségen. Sohasem azt hiszi, amit akar, a forradalomba is belesodródik, nem mert forradalmár, hanem mert a háborúban vértelen pacifista és teoretikus demokrata volt s belekerült olyan emberek társaságába, akiket később a forradalom a szereplés felszínére vetett s ezek ragadták magukkal. Tulajdonképen nem csinál semmit az egész idő alatt, csak ődöng a forradalom tömkelegében, hányódik-vetődik önmagában és az emberek között, ostoba flirtbe keveredik egy hígvelejűen ravasz kokettel, csak a bolsevizmus alatt kerül bizonyos aktív szerepbe, mikor barátja, a fanatikus népbiztos rátukmálja a forradalmi törvényszéki elnök szerepét abban a kisvárosban, ahol a birtoka van. Itt is csak az lesz, ami eddig volt, humánus szeretne lenni, embereket megmenteni és helyzete kényszerűségéből folyó-

lag halálos ítéleteket kénytelen kimondani és azonnal végrehajtatni. Aztán jön a kommunizmus bukása, menekülni akarna, de a menekülséhez sincs elég lelki ereje, maga megy bódultan az ellenforradalmár tisztek közé s ezek egyike agyonlövi.

Herczeg Ferenc mindig a férfias lelkű, egységes és egyszerű karakterű emberek felé fordította rokonszenvét s így nem csoda, ha az ilyen pudvás lelkű soi-disant forradalmárt bizonyos jóindulatú lenézéssel intézi el. Épen ez a lenézés az oka, hogy nem hatol be mélyebben lelki életének komplikáltabb szövevényébe s csak odáig megy, ameddig szatírája megfelelő anyagot kaphat. Bizonyos objektív írói attitude-ot igyekszik mutatni vele szemben, de folyton érezni, hogy ez az objektivitás megerőltetésébe kerül. Annál szabadabban önti ki malícáját a többi alakokra. Kap belőle egy sereg olyan alakja is, aki nem tartozik a forradalmárok közé; az író jelzi, hogy a dolgok kínos fordulataiban szerepe van a másik oldalról való gondolattalanságnak, gyávaságnak és meghunyászkodásnak is. Forradalomellenes hangulatából következik, hogy a dolgoknak ez a része kevéssé van hangsúlyozva s arra, hogy a forradalom pocsolyába fulladásában volt része a régi uralkodó rétegek és egyének tehetetlenségének is, csak halványan esik célzás. Az író objektivitása az eseményekkel szemben ezért csak látszólagosnak tűnik fel.

A regény azzal a szellemességgel van írva, amely Herczeg Ferencnek legnépszerűbb kvalitása. Tele van elmés aperçuekkel.

«Ideálokért még nem csináltak forradalmat, napszámba már igen.»

«Forradalom ott támad, ahol az uralmon levő rendszer megsértette a többség magánérdekeit.»

«Kapard meg a forradalmárt és előtted áll a megbántott ember.»

A forradalomról való nézetét ezekben a mondatokban összegezi:

«Ha Sándor és barátai vezéri lángelmék, ki tudják menteni az országot az ingoványból, akkor nekik lesz igazuk és az utókor szobrot fog nekik állítani... De ha középszerűségek, ha nem bírják a szörnyű terhet, ha kisül, hogy a személyes érvényesülésen kívül nem tudtak egyebet elérni, ha az ő forradalmuk csak fokozza a zavart - akkor»...

«Szinte suta dolog volt ez: lázadás, amely őszirózsákkal dobálózik, forradalom, amely nem találja meg a maga zsarnokát, sujtó kalapács, amelynek nincs üllője és a levegőbe vág.»

«A forradalom csak embereket hozott, de egyetlen gondolatot, egy cselekedetet sem. Embereket, igen, de miféle embereket? A régiek szárazszívű rutiniék voltak, de tudtak kormányozni, - az újak hebegő dilettánsok.»

Ezekkel az elmésségekkel lehet vitatkozni, de végre is az író forradalomellenes álláspontja adva van, mint az egész regény premisszája. Kettőt azonban meg kell állapítani. Az egyik az, hogy az író az ellen-forradalmi gyilkosságokat bizonyos jóindulatú fejcsóválással nézi, holott azok - ma már aligha lehet ebben nézeteltérés - erkölcsileg ép olyan be-számítás alá esnek, mint a kommunisták bűntettei. A másik az, hogy a forradalomról, amely az egész nemzet tragikus lesujtottságából származott és szégyenteljes befejeződésével megmutatta mindazokat a betegségeket, melyek a nemzet testét elektelenítették s melyeknek hatását ma is érezzük, legünnepeltebb és legelőkelőbb pozícójú írónk, akinek szavát méltán figyeli mindenki a legnagyobb várakozással, olyan könyvvel lép elénk, melyre nem lehet magasztalóbb jelzőt mondani, mint azt, hogy szellemes.

Ny. 1930. I. 62–63.

Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc tanulmányai

Tizenhat arckép, illetőleg arcképvázlat, melyek legnagyobb része alkalmakra, évfordulókra, halálesetekre, hírlapi szükségletre készült. Egyet kivéve, amely Clemenceauról ad néhány, Trianon sötét árnyékából kivillanó vonást, mind magyarokról szólnak, politikusokról, írókról, színészekről, Szendrey Juliáról, Mikszáth Kálmánnéról. A legtöbb inkább pillanatfelvétel, de néhány közülök már terjedelménél fogva is az essay rangjára tarthat számot. Nem érdektelen Herczeg Ferencet az egyszer mint essay-írót megfigyelni.

A legtöbb szeretettel, az ábrázolt alak mélyébe való behatolás legkomolyabb szándékával a gróf Tisza Istvánról szóló tanulmány van megírva. Először németül jelent meg, számolnia kellett a német olvasók hiányos informáltságával a magyar közviszonyok dolgában, bizonyára ezért mond el itt-ott olyan dolgokat, melyeket magyar közönség előtt mind is-merteket mellőzhetett volna. Szemmel láthatólag Tisza az írónak nemcsak politikai, hanem férfi-ideálja is volt. Azokat a jellemvonásokat, melyekért Tiszát legjobban bámulja, könnyű volna megtalálni azokban a regény-hőseiben, akik leginkább kifejezik a férfi-ideálról alkotott képét. Fanatikus magyar fajszeretet, szilárdság, megbízhatóság, hajthatatlan akarat, cél-tudatosság, huszáros bravúrkedvelés, ezek a legfeltünőbb tulajdonságok. A nagy tudományos készültség, az ország helyzetének világos meglátása, az emberekre irányult szuggesztív erő, a felismert szükséglethez s a kitűzött

célhoz való kérlelhetetlen ragaszkodás vannak az arckép második vonalában. Végeredményben az az ideális kép, melyet Tiszáról rajzol, nem annyira politikus, mint inkább katona-ideál, - Herczeg szerint Tiszában a magyar katona ideális történelmi típusa elevenedett meg újra. Ezzel szemben fel lehet vetni azt a kérdést, vajjon azonos-e a két ideál, a katonás jellemvonások uralkodó volta nem zavarja-e az államférfi munkájának eredményességét?

Magyarország politikai állapotairól Tisza István idejében, a millenniumtól a világháborúig nagyon sötét képet rajzol Herczeg, - az ember kénytelen arra gondolni, hogy ebből háború nélkül is katasztrófának kellett volna következni. Egy ilyen közállapotokkal ekkora háborúba rohanó országra várhatott-e más a háború elvesztésekor, mint ami bekövetkezett? Herczeg a háború előtti közállapotokat csak a fegyelmezetlenség, személyes indulatok, a kicsinyesség szellemének tulajdonítja, de a kép, melyet rajzol, azt a gondolatot szuggerálja, hogy az ország belső szerkezetében s a társadalom szövetében kellett nagyon sulyos hibáknak lenni, amelyekre nem volt elég a házszabályrevizió panaceája, gyökeres, átfogó reform lett volna szükséges, a szervek meggyógyítása, nem tüneti kezelés. Az azonban politika, vagy ha tetszik, történelem, nem lehet itt rá, ilyen rövid ismertetésben kitérni, erre nem is érzem magamat hivatottnak. Ha Herczeg Tiszában a magyar faji karakter legszebb tulajdonságainak inkarnációját látja, ebben igazat kell adnunk neki, de bizonyára azzal a fenntartással, hogy ugyane magyar karakternek vannak olyan tulajdonságai, melyekkel nem volt kongeniális s talán éppen ebből magyarázhatni, hogy a magyarság nagy része, nem egy esetben többsége ellenszenvvel állt vele szemben. Ez különben az olyan zárt karakter veszedelme: nem hajlik az emberek felé, nem enged önmagából, nem igyekszik megértetni magát, tehát nem is értik meg. Tisza bizonyára tragikus alakja történelmünknek, de tragédiája nem annyira az, hogy a forradalom kitörésekor meggyilkolták, mint inkább az, hogy nem tudta magát a nemzettel megértetni, céljai, ideáljai eltértek a tömegekben öntudatlanul élő céloktól és ideáloktól s ezért rendkívüli tehetsége, tudása, becsületessége arány-talanul kevés eredménnyel porlott el.

Herczeg ehhez a nagyobb tanulmányhoz egy rövid, tárcacikkszerű emlékezésben intimitásokat mond el Tiszáról, akihez tudvalevőleg személyileg is közel állt. Néhány érdekes anekdotikus eset, néhány epigrammatikus vonás, kevés intimitás, holott erre lennénk kíváncsiak, szeretnénk a Tisza közéleti képéhez, melyet mint kortársak többé-kevésbé ismerünk, többet kapni, mintegy pendantul, az emberi képből. Olyan zárkózott volt

Tisza, hogy legközelebbi hívei sem tudnak róla többet s főleg intímebbet? Vagy az író diszkréciója még nem tartja elérkezettnek az időt bizalmasabb tudomásainak közlésére?

«Gróf Károlyi Mihály sohasem volt demokrata, csak egy lecsúszott arisztokrata volt». Ezzel kezdődik az az arckép, melyet Herczeg Károlyiról rajzol. Ezzel meg van ütve az elmondandók hangja. Herczeg nem tanulmányt írt Károlyiról, nem a történetírói tárgyilagosság vezeti, hanem a harag és megvetés. Mintegy sötét ellenkép a Tiszáról festett arcképhez; ott a bámulat és szeretet, a magasztalás kívánsága vezette, itt a homlokegyenest ellenkező érzelmek. Ott a nemzet géniusza, itt a nemzet démona. De nem a nagy, félelmes démon, hanem az az apró, hitvány, megvetni való szörnyeteg, amilyeneket régi hollandi festők képzeltek bele a pokolba. A dolog természetéből folyólag a kép számít ugyan hasonlóságra, de nem hitelességre. Érezni lehet folyton az indulatot, amely sugallta s ez érdekességet ad neki. Pamflet, de a maga nemében kitűnő pamflet, vonalvezetésében, ötleteiben van verve, előadása kihegyezett, tele van gúnnyal, iróniával. Különös dolog: ennek a pamfletnek a megírásában több élet, közvetlenség, frissesség van, mint a Tiszáról készült arcképben, melynek vonalait sokszor kissé merevnek érezzük.

A nagyobb tanulmányok között két emlékbeszédet találunk: Jókairól és Mikszáthról. Nincs bennük semmi szónokias, nem is beszédek, hanem tanulmányok. A Mikszáthról készült arckép elevenebb, jobban érzik rajta a közvetlen szemlélet, emberi és írói jellemvonások összeszövöttségükben, egymásra való hatásukban tünnek fel, néha egy-egy megjegyzés az író képességének határait is kijelöli. Nem mondhatni, hogy a kép valami újszerű volna, az ismert Mikszáth-kép, kevés eredeti vonással, de jól megrajzolva. Jókairól szólva érdekesen emeli ki a költői fantáziával keleti vonatkozásait, a Kelet mesevilágához való hasonlatosságát és a költő álmatag, a realitást nem érző lelkületével való kapcsolatait.

E tanulmányokat rokonszenvessé teszi pretenziótlanságuk. Herczeg nem akarja átlépni a saját határait, nem akar sem mélységekben járó filozófusnak, sem lélekbúvárnak feltünni, ha felhasznál is a tudomány körébe tartozó anyagot, a regényíró, néha az újságíró szemével nézi a dolgokat. Arcképtanulmányai érdekesen illusztrálják regényeinek gondolatvilágát s ugyanolyan színvonalon állnak, mint regényei.

Ny. 1930. II.492–493.

1933

Babits Mihály: Könyvről Könyvre

Egy könyv amit nem olvastam. – Nem olvastam John Masefiled legújabb könyvét, a Trójai Mesét. Sajnos, sem időm, sem pénzem, hogy minden könyvet ami érdekelne, megszerezhessek vagy elolvashassak. A Poëta Laureatus új eposzáról csak a hozzámjutott angol és amerikai folyóiratok kritikáiból értesülök, melyek nem nagyon kedvezőek. John Masefield, mióta a munkáspárti kormány hivatalosan koszorús költővé avatta, két verseskönyvet írt, s mindkettő mondai témákhoz tér vissza. A Trójai Mese hősei Priamos, Hekuba, Helena, Kassandra ... diákolvasmányainkból ismert alakok. A kritikák elismerik, hogy «Mr. Masefield has done his best». A halott szájakba lélekzetet lehelt, Trója eltünt utcáira izgatott életet varázsolt. De akad aki azt kérdi: mit nekünk Hekuba? Akad akinek Trója sáncairól Ypres árkai jutnak eszébe. S John Masefield sem írt mindig Trójáról. Proletárköltő volt és szegényemberekről írt. Matróz volt és matrózokat énekelt. S mint ifjú tehetség vezette az akkori forradalmat Tennyson és a praerafaeliták ellen, akik arisztokratikusan multba, mondákba, hagyományoktól megszentelt művészetbe menekültek a valóság elől. Elve volt: utcára vinni és utcáról venni a poézist. Nyers naturalizmusa föltámasztotta a verses epikát, mely már halottnak látszott. De most Tróját támasztja föl. A Borostyán árnyékában megváltozott a költő, s hagyományos témák éneklője lett belőle: laureatus. (Laureatus, vagy hivatalos költő, mindenütt egész külön típus, s ahol nem nemzeti témákat énekel, ott nyilván mindig Tróját énekli.) Micsoda különös lélektani folyamat játszódhatott itt le, amíg a váratlanul nyert rang a hozzávaló pszihét így kifejlesztette, s micsoda következéseket vonhatunk ebből a költő értékére? nem fogom itt kutatni. Az eset magában eléggé tanulságos, s nekünk magyaroknak is meggondoltató.

*

Poëta laureatus Magyarországon. – Ebben a pillanatban nekünk magyaroknak is van poëta laureatusunk, az Akadémia hivatalos kijelentése szerint és pedig Herczeg Ferenc személyében. Elérkezett az akadémiai nagyjutalom kiadásának ideje, s azt Herczeg Ferencnek ítélték oda. A választás rendesen nagy gonddal és felelősséggel szokott járni; de - ahogy az ítélet indoklása mondja - ezt a felelősséget ezúttal nem érezte az Akadémia: fölmentette attól a közvélemény. Ha az angol költőknek királyi kegy nyujtja

a poëta laureatus koszorúját - még mindig az Akadémia szavait idézem - a mienknek «értékesebb areopág" ítélte azt oda: az olvasók százezrei.

Be kell vallani hogy ennek az areopágnak ily tiszteletteljes elismerése az Akadémia részéről, reám valósággal megdöbbentően hat. Nemrég valami «ifjú-katolikus» lapban olvastam egy cikket mely egy papköltő rossz verseit avval a megokolással védelmezte, hogy azok a «tömegeket megnyerték», tehát «hallgasson el minden kritikai okvetetlenkedés». Ez is fölháborított, de avval nyugtattam meg magam, hogy zsurnalisztikus világnézettel van dolgom, mely a mai ochlokratikus világban természetszerűleg a tömegeknek ad igazat. De az Akadémia! Az Akadémia, melynek rendeltetésénél és hagyományainál fogva a tömegektől elzárkózó szellemi nemesség, az arisztokratikus, konzervatív ízlés mentsváraként kellen állnia! Az Arany és Gyulai akadémiája mely hajdan oly szigorú, nagy és hasznos harcokat vívott az irodalmi tömegízlés ellen! Micsoda korbáccsal vágna itt végig Gyulai Pál a saját akadémiáján, ha föltámadna! Mi lesz, ha már az Akadémia is, irodalmi kérdésekben, az olvasók ezreinek ítélete szerint igazodik? Hogyan fog elzárkózni X. vagy Y. érdemének elismerésétől, a legüresebb divat-írókétól, akiknek nevét én nem is tartom méltónak leírni? De akiket az olvasók ezreinek talán mégtöbbje tüntet ki tetszésével mint Herczeg Ferencet?

*

A Borostyán árnyékában. – Mindez persze semmit sem jelent Herczeg Ferenc ellen, aki ha jó író, nem azért jó író mert az olvasók «százezreinek» tetszik. Noha, meg kell mondani, nem egészen véletlen ez a tetszés; a magyar Laureatus nem egyszer, műfajaiban, témáiban és stílusának felületes könnyűségében is kissé olcsó módon alkalmazkodott a tömegizléshez. Nem véletlen az sem, hogy Akadémiánk a tömegizlés illetékességét elismeri: a magyar akadémizmus irodalmi izlését valóságos paradox rokonság fűzi a zsurnálisztikus és tömegizléshez. Akadémikus szépíróink épen nem a nehéz és magas költészet hívei: ellenkezőleg, többnyire ilyen könnyű regények, lektürök szolgáltatói ők, s aki fő-fő lírikus volt köztük, szegény Kozma Andor, politikai aktuálitások napikrónikáját szőtte rímekbe, s ezek talán a legjobb művei. Nem akarom azt mondani hogy Herczegnek meg a Gyurkovics-fiúk a legjobb műve. Ez kajánság lenne, mikor maga az író oly nemes ambicióval, s eredményes ön-gazdagítással iparkodott ezt a fiatalkori könnyű és «snájdig» sikerét túl-nőni, és szinte: elfeledtetni. Folyton változott, s nőtt is. De a fiatal munkák kedves csibész-verveje lassankint

kiszáradt s valami hideg korrektségnek adott helyet; s elfakult mindaz a kis fölényes eretnek szín, ami Herczeget eleinte keménnyé és modernné látszott tenni. Mikor gimnázista voltam, annál inkább lelkesedtünk az Ocskay brigadéros-ért, mert tanáraink meg-tiltották hogy ezt a «hazafiatlan» darabot megnézzük. A darab nem volt hazafiatlan, de szembeszállt a népszerű közvéleménnyel, s más se kellett hogy lázadó fiatal szívünket megejtse. Nem gondoltunk rá hogy ami a népszerű közvéleménnyel ellenkezik, az a hivatalos politika rokon-szenveitől nincs oly nagyon messze, s az író, aki a közönség előtt eretnek színben áll, immár a hivatalos borostyán árnyékában érzi magát. Holott a hagyományos téma, s a shakespearei Corjolanus diszkrét utánzása is (mely ezidőben fő-fő «iskolai kötelező olvasmány» volt) – a Gyurkovics-könyvek léha és modernhírű szerzőjénél eléggé gyanús tünetnek látszhatott .

*

Klasszikus témák és hivatalos költészet. - John Masefield, az angol laureatus semmiféle érdeket vagy kötelezettséget nem érezhetett azirányban hogy tradicionális és mondai témákhoz forduljon. Elvégre a munkáskormány mint a Britt Proletár mai életének költőjét emelte őt hivatalos polcra. De a Hivatalos Polc nem minden tekintetben kellemes hely; mindig kissé feszes ülés esik rajta, s a legendás multból vett hagyományszerű téma olyan, mintha jó puha vánkos volna, mely a hivatalos helyzet minden feszélyezettségétől jobbra és balra megóv és elgöngyöl. Egykicsit közömbösíti a költőt, akinek a hivatalos polcon közömbösnek is kell lennie, mint egy elnöknek vagy uralkodónak. (Sőt félig-meddig halottnak; miként a mi Akadémiánk például naivan ki is mondja hogy nagydíja «régibb íróink mellé, az élők fölé» emeli a kitüntetettet: vagyis rövidúton halottá-nyilvánítja.)

Nem mondom hogy a klasszikus vagy legendás téma mindig ilyen közömbösítő – óh, egyáltalán nem! Gyakran lehet újatkeresés, gazdagodásvágya, sőt egyenesen lázadás is, amint a romantikus mozgalmak elégszer mutatták. Fiatalkorunkban magunk is szívesen nyúltunk klasszikus tárgyakhoz, örök dolgok szomjából, s kicsit dacból és lázadásból a megúnt magyar sablon ellen. Külön eset az Arany Jánosé is, aki az első magyar laureatus volt, s már tudatos korszerűtlenséggel, az egész modern, reálista költsé szellemével szemben (melyet ő nagyonis jól megértett és átélt), akart mindenáron naiv eposzokat, mondai hőskölteményeket alkotni. Ő nem me-

nekülni kívánt polca feszélyeitől hanem ellenkezőleg, önkínzó módon alkalmazkodott azokhoz; érzékeny lelkiismerete mindent be akart váltani amit vártak tőle, mégha természetével s a kor költészetének igazi szellemével nem is egyezett meg. Az önmagára szabott kényszer úgy hatott költői erejére mintahogy a formai nyűg szokott hatni a művészre: s a szigorú külső feladatnak a saját egyéniségével, s a modern kor lelkével való összeegyeztetéséből születtek oly művek melyek az eposz minden naivságát és fenségét a modern regény minden naturálizmusával és életteljességével egyesítve, ahogy mondani szokták, «kinemhúnyó fénnyel ragyognak költészetünk egén».

*

A Borostyán árnyékában. Folytatás. – Herczeg Ferenc esete megint más. Ahogy ő a történelmi s hagyományos tárgyak és műformák felé nyúl, az részben alibi-mutatványnak hat ránk, részben valami németes kötelességtudás és okosság aktusának. Én sokkal magyarabbnak érzem Herczeget akár a Gyurkovics-fiúk csibész-vicceiben, mint például a Pogányok nagy Piloty-képén, melyben egy átlagos Herczeg-regény giccsei mellett szépen megfér a Scheffel-hatás és a prózába-modernizált Buda Halála-pastische. De ép a giccseknek, a lektürszolgáltató, könnyűregényíró tehetségnek, kel-lett az alibi, ha már egyszer a Borostyán árnyéka ráesett. S Herczeg egyéniségének színei sohsem voltak oly erősek hogy új meg új színeket tetszése szerint föl ne vehessen. És hadd ismételjem: végelemzésben ez a gazdagodás mégiscsak javára vált. A Bizánc s az Árva László csak jobb mint az Arany Hegedű vagy a Kék Róka, amik ma már oly naivul hatnak, noha «életből vett» dolgok. A készenkapott történeti anyag, amivel Arany annyit küzdött és kínlódott, Herczeg alkalmazkodó, könnyebb tehetsége s szárazabb fantáziája számára jó mankónak bizonyult; noha históriai regényeiben sohsem tudott egészen megszabadulni a Piloty-színektől s a sablónos lektür-íztől. A legtöbb könyvét olvastam bizony, részint diákkoromban, részint később, mikor egyszer egy vidéki barátomnál voltam szállva, akinek felesége polgári iskolai tanárnő; s az iskolában egy ügynök rájuksózta az «összes Herczeget». Így lett ez a kedves asszony is egyike a «százezreknek», akik
poëta laureatust adtak nekünk. Szóról-szóra a kezembe adta, mikor olvasni valót kértem tőle esténként, mert anélkül nem tudok elaludni; s így lassan kint abba a helyzetbe kerültem hogy pontosan s nyomról-nyomra követhettem, hogyan változik át egy író a Borostyán árnyékában.

Ny 1933. I. 626–629

Schöpflin Aladár: Herczeg Ferenc hetven éves

A természet is kedvében akart járni. Komor, esős, naptalan napok sora után gyönyörű napfényes, meleg őszi napra virradt a reggel, amelyen Herczeg Ferenc megérte hetvenedik születésnapját. A hűvösvölgyi kertben boldogan sóhajtottak fel az őszi virágok s a nap felé fordították színes orcáikat, mialatt a kert uránál a közélet nagyságai, a kormányzó legnagyobb kitüntetését hozó miniszter, a tudományos és irodalmi társulatok előkelőségei tisztelegtek, üdvözölve az írót, a legszerencsésebb pálya alkonyán, amelyet a magyar irodalom történetében ismerünk. Ebből az üdvözlésből nem akarunk kimaradni mi sem, akik pályánk során többé-kevésbé távol állottunk tőle, személyileg és irodalmilag egyaránt, egyszer-másszor vitában is voltunk vele és sohasem titkoltuk, hogy magyar ideáljaink, írói ideáljaink és emberi ideáljaink nem azonosak az övéivel. Őszintén üdvözöljük, azzal a megbecsüléssel, amely kijár az írónak, akinek neve címszava a magyar irodalom egy nevezetes fejezetének s akinek műve finomra csiszolt tükre a magyar társadalom lelkiállapotának, ízlésének és magatartásának egy nemzedéken át.

Kétségtelen, hogy Herczeg Ferenc példátlan sikere, amelyhez irodalmunkban csak a legnagyobbaké mérhető, nem csupán írói képességeiből és emberi kiválósagaiból vezethető le, hanem egy harmadik, társadalmi tényezőből is. Az volt az ő szerencséje, hogy azok az életideálok, amelyeket formált magának, azonosak voltak annak a vezető társadalmi rétegnek az ideáljaival, amely az ő idejében hangadó volt s amelyhez igazodtak az összes többi rétegek, ha a magyar úri társadalomhoz tartozásra tartottak igényt. Nem tartozott az «osztálytalan» írók közé, akik kivülről, egy különleges szempontból, egyénileg megalkotott világfelfogásból szemlélik és bírálják a körülöttük folyó életet. Tagja volt egy osztálynak, azonos annak meggyőződéseivel, erkölcsi és magatartási normáival, szórakozásaival és gondjaival - az egész közvéleményével. Lényénél fogva soha nem volt ellenzék, nemcsak a politikában, hanem ízlésben, az élet dolgairól való ítéletben, erkölcsi kritikában és lélektani elgondolásban sem. Gondoljunk történelmi regényeire és színdarabjaira - történelmi felfogása pontosan azonos a közvéleményével, amely a múlt szemléletében okosan össze tudta egyeztetni a hatvanhetes józanságot a kuruckor kultuszának s általában a magyar hőskultusznak romantikus mélabújával és lojális tudott lenni, mialatt a történelemben lelkesedett a királyi hatalom elleni zendülésekkel. Gondoljunk

minduntalan felbukkanó férfiideáljaira; mindben van mindig egy feltűnő katonás vonás, a fizikai, szellemi és társadalmi fegyelem korlátainak tisztelete s valamennyien hasonlítanak egy kissé Tisza Istvánhoz, akiben Herczeg, mint nem egyszer megírta, a magyar férfi legszebb ideálképét látta. Gondoljunk kacér, elegánsan érzéki és elegánsan érzelmes nőire, akik bár francia irodalmi tejen nevelkedtek, mégis megfeleltek annak a képnek, ahogy magyar úriemberek a szép nőt látni szerették. És gondoljunk arra a rendszerint csak epizód-szerepre, melyet Herczeg műveiben ügyvéd, orvos, kereskedő, iparos és más demokratikus rétegek emberei játszanak, - hajszálig úgy vannak ábrázolva, ahogy a magyar úriemberek általában nézni szokták őket.

Azt a réteget, amelybe Herczeg ilyen teljesen beleélte magát, általában gentrynek szokták nevezni. Ez azonban nem az a gentry, amelyet Jókaiból ismerünk, nem a falusi nemes tekintetes urak, táblabírák és más megyei potentátok világa, nem is a Mikszáth politizálásban, kártyában és könnyelműségben mélabús kedélyességgel tönkremenő és közéleti panamák szalmaszálaiba kapaszkodó vidéki urainak világa. Herczeg a magyar úri osztály urbanizálódásának idejében jött, a régi gentry második vagy harmadik nemzedékét látta meg, amely az ő pályakezdésekor, a kilencvenes években jutott uralomra. Ez már városban, városi életformák közt élő, a földdel, a vidékkel lazább kapcsolatot tartó úri társaság volt, kevésbé temperamentumos, különcködéstől írtózó, pontosan megszabott standardok szerint élő. Konfliktusai és komplikációi is mások, hivatalban, közéleti állásban élő és klubban társalkodó, a társadalmi formákra rátartós emberek anyagi, családi, szerelmi és féltékenységi konfliktusai. A nemesi származás már nem olyan kötelező a hozzájuk-tartozáshoz, ennél fontosabb az életfelfogás és magatartás szabályaihoz való ragaszkodás s a társadalmi kultúra bizonyos elengedhetetlen színvonala. Herczeg jól megfigyelte a magyar úriságnak ezt az átalakulását s ez az ő legfőbb adománya, amellyel a magyar irodalom életanyagához hozzájárult. S maga is meggyőződésével, ízlésével, kultúrájával hozzáilleszkedett alakjaihoz és atmoszférájukhoz. Ezért ismerte fel benne jóformán fellépése pillanatában a magyar úri közönség a maga reprezentáns íróját s a tenyerén hordozta pályája egész során. Szatiráját sem vette rossz néven, mert az a családtag szatirája volt, amiért senki sem szokott megharagudni. S különös szerencséje volt, hogy a nőknek is többet tudott adni, mint bármely más magyar író. A mi költőink, Vörösmartyn, Petőfin kezdve Mikszáthig férfiak költői, az egy Jókait kivéve. Herczeg szinte

automatikusan foglalta el azt a helyet a nőolvasók szívében, amit Jókai üresen hagyott.

De hű sáfára volt önmagának. Okosan gazdálkodott tehetségével és elért eredményeivel. Sikerét és nőttön-növő tekintélyét kötelezvénynek érezte arra, hogy ne csak szórakoztatója, hanem közéleti tanítómestere, lelkiismereti ébresztője legyen a közönségének. Munkássága élesen elválik két részre: magánéleti és közéleti témák szerint. Egyik-másik társadalmi regényében is érint közéleti, vagy legalább közerkölcsi témákat, de a magyar regény Jósika óta szinte kötelező hagyományának megfelelően jobban szerette a közélet aktuális kérdéseit történelmi témákba vetítve tárgyalni. Történelem-felfogása diszkrétebb páthoszú, mint elődeié, kevesebb benne a brokát és csillogó ékszer, de velejében mégis romantikus, aminthogy az ő korában még kizárólagosan élt a tudományban is a történelmi romantika, amellyel csak legújabban igyekszik egy új történelmi iskola szakítani. A történelmet a jelenre való tanulságok céljából lapozza s közéleti hatást akar vele elérni. Történelmi regényei és drámái nem történelmi személyek lelkiismereti kérdései körül bogozódnak, mint Kemény Zsigmond regényeiben, hanem a nemzet sorsát szimbolizáló típusok sorsát ábrázolják, mint a Keletben gyökerező és Nyugat felé törekvő magyar, a fegyelmező féket nem tűrő s ezért népével és önmagával meghasonló kuruc, az élet kapuját a legnagyobb becsvággyal ostromló s a idegenség ellenállásán visszahulló magyar lángész tragédiái. A történelmi magyart mindig katonai fegyverzetben, karddal az oldalán látja, - ebben is egyetértve a közfelfogással.

Minden igazi író felfedező is. Herczeg a maga korának magyar úri társadalmát fedezte fel és írta le szabatos pontossággal. Élete munkája ezeknek a rétegeknek a dokumentuma, a leki állapotuknak, kultúrájuknak, életformáiknak és annak a szemléletnek, amellyel önmagukat nézték. S ha most ünneplőben elébe járulnak, önmagukat ünneplik benne.

Ny. 1933.II. 306–308.

Hevesi András: Herczeg Ferenc emlékezései

A napokban megjelent Herczeg Ferenc emlékiratainak első kötete. Nem ismerek rosszul sikerült emlékiratot, ez a műfaj csak remekműveket terem. Emberi gyöngeségek, írói fogyatékosságok, nyelvi zökkenők és elírások az emlékiratokban kivirágzanak és erőre kapnak. Stendhal Henri Brulardjában gigászi méreteket kap a szerkezet hiánya, aki aktastílusban ír verset és novellát, arról az emlékirataiban kiderül, hogy aktastílusban lélekzik. Aki ha-

zudik vagy dicsekszik, az emlékirataiban is azt műveli, de végzetszerűen, szinte bronzba öntve. Herczeg Ferenc emlékiratait azonban nem kell gonosz kíváncsisággal, leleplező mohósággal olvasni. Könyvében nem leplezi le, csak feltárja magát és csak azért nem közöl magáról kínos titkokat, mert nincsenek is titkai. Ezt a neveletlen műfajt, amelyben az író száz meg száz oldalon át csak magáról beszél, igazán szépen műveli, óvatosan, mentegetőzve, érzelgősség nélkül. Aki más hivatalos nagyságok emlékiratait is olvasta, észreveszi a különbséget az író és a nem író között; Herczeg Ferenc az emlékirataiban sem válik alakká; megmarad írónak. Nem tukmálja rá Versecet az olvasóra, nem állítja, hogy az ő gyerekkora a világ leggazdagabb, legtökéletesebb, legboldogabb gyerekkora. Nem keresi a kis gimnazistában a későbbi író előrevetett árnyékát, sőt ezen a téren szinte túlzásba is viszi a szerénységet, a kötet végén váratlanul, szinte minden előzmény nélkül válik íróvá. A történeteket és anekdotákat könnyedén nyujtja át, mint aki nem tudja bizonyosan, elfogadja-e az olvasó. Őrajta semmiesetre sem fogott a Herczeg-legenda és ez nem kis dolog Magyarországon, ahol a viccrovatszerkesztők egy-két siker után lovasszobrokká válnak. Ebből a rokonszenves könyvből minden írói hiúság, kacérság és rögeszme gyökeresen hiányzik. Herczeg modora, amelyet «hanyag eleganciának» csúfoltak, emlékirataiban egyszerű és nagyon emberi udvariassággá és közvetlenséggé válik. Az új extázis prófétai korában megmarad apró gesztusokkal, súlytalan szavakkal dolgozó századvégi világfinak.

A gyerek és kamaszsiheder, akit bemutat, szintén rokonszenves. Az ügyes és gyorsan érvényesülő emberekről a köztudat azt tartja, diabolikus tervszerűséggel, rendszeres, szívós munkával törnek előre. Herczeg Ferenc, a legjobban és legkönnyebben érvényesült magyar író jellemző vonása a kényelem. Sikereinek talán az a titka, hogy sohasem sietett, soha sem tülekedett, csak mindig kéznél volt. Azt sem lehet állítani, hogy buzgó, kötelességteljesítő diák volt, a rend és fegyelem mintaképe. Forradalmárnak tartotta magát, aki gyakran kirúgott a hámból, bár mindig a megengedett irányba. Szokásai sohasem voltak, amint írja és határozottan lenézi a tekintélytisztelő nyárspolgárokat. Már egészen fiatal korában volt benne valami szeretetreméltó impertinencia, a nyugodt, magában biztos önérzet jeges csodálkozása az alantas támadások láttára. Az emlékiratokból nem derül ki, hogy álmodozott-e valaha dicsőségről. Azt hiszem, Herczeg a jövőt sem akarta megostromolni, azzal is kérette magát. Látott csúf, vissza-tetsző, hátborzongató dolgokat, de csak messziről utal rájuk és a maga

szempontjából igaza van. A magánember élménykészlete csak nyersanyaga az írónak, azt választja ki belőle, ami a tollára való, a választékosság épúgy lehet a szelekció elve, mint a nyerseség. Az író akkor is vall, amikor elhallgat. Lelki egyensúlya mindig rendben volt, elnyomottnak, megalázottnak sohasem érezte magát, kamaszos játékai és kísérletei csak pajkosak voltak, de sohasem démoniak, a világból csak az érdekelte, amit a világ saját jószántából megmutatott neki. A magány érzését nem ismerte, emlékezni is csak közönség számára tud, anélkül, hogy erőszakot követne el az emlékein, amelyek közönség számára születtek.

Sokat látott és sok mindenre emlékszik. A bánáti kisváros tágas, szellős környezet, a házakhoz nagy kertek, kukoricagórék és akkora padlások tartoznak, mint egy katedrális. A család, amelybe Isten kegyelméből beleszületett, sokágú és mély gyökerű, csupa per, intrika, pletyka és hagyomány. Herczeg Ferenc gyerekkorában még mutogatták a karosszéket, amelyben József császár ült, még emlegették, milyen talpraesetten vágott vissza az író egyik őse a császárnak. Anyai nagyapja templomépítő volt, apai elődei kétszáz év óta patikusok. Ausztria nem volt messze, Herczeg apja az éjféli gyorssal a kaszinóból akárhányszor váratlanul Bécsbe utazott, a könyvtárban német klasszikusok és tanulságos útleírások sorakoztak egymás mellé, a színházban lovagdrámákat játszottak. A Bánát rengeteg magyar romantikát és függetlenségi lendületet szívott magába, Herczeget Rózsa Sándorral és Deák Ferenccel nevelték. Versecen svábok, rácok és románok járkáltak az utcán, dúsgazdag, pukkadásig kihízott torontáli svábok és Ószerbiából érkező fantasztikus balkániak, az egész környezet kozmopolita, nagyvilági és könnyelmű volt, de biztos alapokon nyugodott, a katolikus hittanórára besompolygó zsidógyerekek aranykeresztes plébánosok, a jó kis fiúk törvényszéki elnökök és a vásott kölykök törzstisztek lettek. Herczeghez tapadt a környezet, nem annyira poézis és titokzatosság, inkább anekdoták és történetek formájában, sokfelé járt gimnáziumba, rengeteg gyerekarcot látott, járt Temesváron, Szegeden és Fehértemplomban s a különböző rétegek, amelyek rárakódtak. őbenne olvadtak össze a századforduló Magyarországának jelképévé. Halálosvégű párbaját, amelynek ellenségei szerint a hírnevét köszönheti, dicsekvés és mosakodás nélkül adja elő. Nem kétséges, hogy igaza volt. Abban a helyzetben minden későbbi Huszadik-Század-olvasó is verekedett volna. Herczeg párbaja nem katonás «snájdigság» műve volt, hanem a polgári önérzet komoly és meggondolt felelete a császári és királyi vakmerőségre. Pest kissé halványan bontakozik ki

jogászéveinek elbeszéléséből, a régi pesti társaséletről, a Nemzeti Színházról és a Népszínházról nem ad világos képet, annál érdekesebb, amit a nyolcvanas évek egyetemi hallgatóiról mond. A boldogtalanok teljesen magukra hagyva, elvadultan és reménytelenül vidékien kávéházakban és kocsmákban tombolták ki a kötelező virtust. A kötet a Fenn és lenn című regény megjelenésével végződik. Reméljük, a többi kötet is hamarosan követni fogja.

Ny. 1933II. 376–377.

Illés Endre: Szitnyay, Herczeg és Proust.

Braun Róbert a Nyugat ápr. 16.-i számában tévesnek és igazságtalannak tartja, hogy Szitnyai Zoltánt a Herczeg-övr folytatójának neveztem. S tévesnek és igazságtalannak tartja általában mindazt, amit Szitnyairól Szlovenszkói magyar könyvek c. cikkemben írtam.

Az a vétó, amellyel Braun R. Herczeg és Szitnyai összekapcsolása ellen tiltakozik, nyilván azért ilyen heves, lelkes s egészen Proustig és Lutherig elkalandozó, mert Braun R. Herczegben nyilván csak a Gyurkovics-történetek íróját látja s az övrjével történő értékelést afféle szégyenbélyegnek tarthatja. Én más nézeten vagyok. Időszerűnek tartanék már egy összefoglaló Herczeg-tanulmányt, amely rámutatja ennek az írónak közhely-óceánjára, de egyben kihámozná őt abból az irodalmi közhelyből is, amely valahol Pekár Gy. mellett látja a helyét.

Herczeg írásait túlságosan kevésre értékeli Braun Róbert, Szitnyaiét viszont jelentőségük fölé emeli. Amiben mindketten megegyezünk még: Szitnyai valóban ismeri a dzsentrit. Braun szerint belülről ismeri s belülről támadja. Ezt a tételt - kritikámnak nekiszegezve - kár volt olyan vervevel bizonyítania, mert ha Braun R. egyik mondatomnak nemcsak bevezető szavait idézte volna, de a második s nagyobb részét is, ebből az idézetből kiderülne, hogy én körülbelül ugyanezt mondom, – Szitnyai, elismerem, belülről ismeri a dzsentrit. Belső támadása azonban, akármilyen tűzzel támad is, sohasem veszedelmes. Miért? Éppen kritikám elhagyott része felel meg rá: «Kitünően ismeri őket..., de ezt mind szigorúan csak ennek az osztálynak a szemüvegén át érzékeli, pontosan úgy, ahogy ezek a figurák látják önmagukat s egymást, tehát elég felületesen s minden igazibb perspektíva nélkül.» Szitnyai figurái alig jutnak túl üdvözlési, ültetési, hiúsági, szerelmi sérelmeken. Legutolsó kötetének legjobb novellájában pl. egy elmaradt

kézcsókon emberek sorsa dől el. De Szitnyai sem jut túl ezeken az egymásnak adott s egymástól kapott sebeken. Szitnyai írásaiban valóban entre nous vagyunk. És nemcsak hőseinek fontos és sorsdöntő egy elmaradt kézcsók, az a baj, hogy az írónak is csak ez a fontos. Még pontosabban kifejezve: ezeken az írásoknak horizontja kézcsóknyi sérelmek törpe világa, s Szitnyai sehogyansem tudja ezeknek a torz gravameneknek horizontját kitágítani egy örvénytől elragadott osztály nagy víziójává. Sőt. – igen gyakran egészen odaragad a részletekhez. Igen, valóban ismeri alakjait. De ez az ismeret a legtöbbször csak ügyes fényképezés.

Balján Proust, mint osztályíró, jobbján Luther vagy Marx, mint osztályukat belülről támadó egyéniséget, - nem, igazán nem ez Szitnyai helye. Én elismerésnek s értékelésnek szántam azt az őszinte asszociációmat, mikor Szitnyai neve után Herczeget írtam le kritikámban.

1933. I. 558–559.

1838

Schöpflin Aladár: Színházi bemutatók

(részlet)

A ritka természeti tüneményeknek kijáró ámulással tudunk csak szólni Herczeg Ferenc új darabjáról, Az utolsó tánc-ról. Milyen friss maradt a 75 éves író érdeklődése a társasági élet jelenségei és típusai iránt, milyen fakulatlanul maradt meg benne az a maliciózus hang, amely fiatal kora óta a legsajátabb hangja volt, milyen éles az ítélete az emberi dolgokról és milyen derűs tudott velük szemben maradni a magatartása! Asszonyi hűség és hűtlenség, szerelem és flirt, szavak és szemek játéka még ma is olyan érdekes neki, mint harminc-negyven év előtt. Nyoma sincs benne az öregkor morcosságának, a moralista zordságnak, nem haragszik, csak világfiasan ironizál, diszkrét mosollyal nézi az embereket és élvezi az életük furcsa látványát. Ma is ő az egyetlen mondain író a magyar irodalomban. Csaknem utolsó megvalósítója egy író-típusnak, amely eredeti illetőségi helyén, a francia irodalomban is erősen háttérbe szorult.

A nagyközönségben még eleven a vonzódás az irodalom ez elhalkuló hangjához ezt mutatják A kék róka meghökkentő sikerei is itthon és külföldön. Herczeg ki is használja ennek a sikernek az irányvonalát. Most

megírta régi vígjátékának pendantját, amelynek előreláthatóan semmivel sem lesz kevésbé fényes pályafutása.

Az utolsó tánc olyan típusokat tűz tollhegyre, amelyekkel a mai irodalom talán a legtöbbet foglalkozik. Színdarabokban, regényekben, újságcikkekben minduntalan találkozunk öregedő gazdag asszonyokkal, akik, hála a kozmetika vívmányainak, a fiatalság látszatát árasztják maguk körül, legelső sorban ők maguk dőlnek be ennek a látszatnak, táncolnak, flörtölnek, éjjeli szórakozóhelyekre járnak, habzsolják azokat az örömöket, melyek azelőtt az igazi fiatalság kiváltságai voltak. Ez az asszonytípus kétségtelenül megvan, ha nem is olyan népes, mint ahogy az irodalomból látszik. Egyik példányát állítja színpadra Herczeg is: Kornélius építőmester feleségét, a "szép Jucit", aki táncon, szeparén, féltékenységen és féltékenységi bosszún át, eljut bölcs, bár kissé közömbös férje, tisztességes orvos-tanár hódolója és komoly orvosdoktor leánya összeesküvése révén addig a felismerésig, hogy ez a művileg előállított fiatalság már nem neki való, jobb lesz leszámolni a múló évekkel s visszatérni a csöndes családi életbe. A többi alakok, az építész-munkájával elfoglalt, halkszavú férj, az Amerikából hazakerült elegáns tudós, a komoly pápaszemes orvoskisasszony, a gigolóforma festő, a bölcselkedő főpincér szintén nem ismeretlen alakok, de az író bámulatos vitalitása felfrissíti valamennyit.

Érdekes megfigyelni, hogy miként megy végre ez a felfrissülés. A kontrasztok útján: az anyával a lánya, a ripők udvarlóval az amerikai tudós van szembeállítva s mindegyik megvilágítja a másikat. Azután és főképp egyes jelenetek elmés leleménye útján: a férj azzal fegyverzi le a tudós udvarlását, hogy barátságot köt vele a kiváló emberek kongenialitása alapján, az apa a leányával beszéli meg, hogy kellene az anyát megóvni a mocsárba csúszástól és így tovább. Ebben a jelenetezésben van a darab komikumának finomabb része. Végül pedig a dialógus állandó villamos feszültsége, gyakran kilobbanó szerencsés szavak, egy-egy ötlettel való rávilágítások. Herczeg régebbi darabjai közül kevésben él olyan erősen a dialógus.

A színpadilag hatásos ötletek kacsalábán forgó darab alapvető ötlete Bajor Gizi kettős szerepe. Az anyát is játssza, meg a leányát is s a szerep komikumának lényege az, hogy az anya a szeles és könnyelmű, a lánya a komoly és józan □ tehát meg van fordítva a dolgok természetes rendje. A leány beszéli meg apjával, hogy mivel lehetne az anyja bolondos fejét helyreigazítani s ő eszeli ki az erre való haditervet, amelyből a tulajdonképpeni cselekvény felépül. Színpadrendezői mesterfogás ez, sikerét eleve biztosította, hogy

adva volt a színésznő, aki meg tuja csinálni. Bajor Gizi először is tökéletes átalakuló művészettel tudja a két alakot egymástól elkülönböztetni. Nemcsak a maszkja más (agyonkozmetikált arc, sárgára festett haj, kacér, szép ruhák kendőzetlen arc, természetes, sötét haj, nagyon egyszerű ruhák és a doktori komolyság színpadi jelvénye: feketekeretes pápaszem), hanem mások a mozdulatai, a beszédmódja, a hangja is, mintha a fizikuma is átváltozna. A proteusi adomány ritka virtuozitása ez. Az anya madárcsapongását, papagáji lelkendezését, amelynek lélektani alapja a „Torschlusspanik", nyugtalan sietsége a játék apró ötleteinek, a beszéd és mozgás jellemző eszközeinek nagy bőségével, a karikatúrának diszkréciójával csinálja meg. A lány alakját néhány egyszerű, erős vonallal rajzolja ki. Tehetség és hibátlan mesterség-tudás sugárzik ki minden szavából. A siker főtényezője ez a játék. Az előadás többi részében Pethető Attila hitelesíti a férj nyugodt, kissé lomha bölcsességét. Rajnai Gábor, Szabó Margit, Ungváry László úgy alakítják meg a többi alakokat, ahogy a szerző elképzelte.

A könnyű, elegáns csevegő hang, a keserűség nélküli szatíra, a szerelem, házasság, féltékenység világias tárgyalása, a kifogástalan technika ma is fő eszközei a sikernek. A közönséget a színházban a magánéleti bonyodalmak érdeklik elsősorban. nem a próféta vagy erkölcsbíró, hanem a kellemes szórakoztató magatartásában szereti látni az írót, jól szabott frakkban, nem pedig sokredőjű, nagyképű talárban. Minden idők közönsége ilyen volt, a mainak különösen sok oka van arra, hogy ilyen legyen.

Ny. 1938. II. 452.

1939

Schöpflin Aladár: A gótikus ház

Herczeg Ferenc emlékezéseinek második része

Bércről visszanéz a vándor... A bérc magas, a legmagasabb, amelyre útját írótollal építő kortárs eljutott. Az út, amelyen felérkezett, szép lankásan vezet, meredekek és nagy kanyarulatok nélkül. Nem kellett útközben nagy fáradsággal törni, nem voltak rajta elhárítani való sziklák, szinte fáradság nélkül lehetett feljutni a magasba, kétoldalt árnyékos fák, nyíló virágok, dúsan termő rétek segítették a vándort. Szép út volt, a bércről visszanéző vándor nyugodt önérzettel és benső örömmel nézhet vissza és beszélhet róla azoknak, akik útközben szemmel kísérték. Az úti készülő-

désről, az első lépésekről már szólt, most onnan kezdve halljuk elbeszélését, amikor már rátért az útra.

Nemrég olvastam Móricz Zsigmond önéletrajzát. Soha nem láttam olyan világosan az ellentétet a két író között. Móricz teljesen ki akarja tárni magát, élete és lénye titkait, magyarázatát akarja adni, ki ő, hogy és miért lett az, ami. Izgatottan kutat önmagában, figyeli, ellenőrzi azt a gyermeket, akiből lett, megvizsgálja apját, anyját, testvéreit, azt az egész környezetet, amely formálta, s vizsgálatában nem ismer tartózkodást, sem diszkréciót. Izgalmában néha szinte dadogva beszél, olyan torlódva nyomulnak fel benne a képzettársulások, hogy a szava elakad. Semmi esetre sem törődik azzal, hogy hallgatóit mulattassa. Valamit tudomásunkra akar adni, amit a maga szempontjából fontosnak tart, önmaga előtt kívánja tisztázni önmagát. Önéletrajza nem memoár, több annál: vallomás.

Herczeg nem magát adja. Fenntartja azt az elegáns tartózkodást, amely alighanem lényének egyik alapvonása, mert mindig érezzük írásaiban, nyilvános szereplésében, az emberekkel való érintkezésében. Diszkrét és tapintatos, akár önmagáról szól, akár másokról. Önmagáról nagyon keveset beszél, s akkor sem mond igazi intimitásokat. Azokról a dolgokról emlékezik meg, amelyek vele vagy körüle történtek, olyan emberekről, akikkel egyidőben élt, s valami, többnyire elég laza kapcsolatban volt velük. Mintha soha nem érezte volna szükségét, hogy magába szálljon, megvizsgálja önmagát. Ha néha talán megtette, nem szól róla, nyilván magánügynek tekinti, nem a közönség elé valónak. Ő nem lírikus. Nem vall, csak elbeszél. Emlékezéseiből épp olyan keveset tudunk meg róla, belső fejlődéséről, emberi és írói vívódásairól, mint írásaiból. A vastag könyvben egy szó sincs arról, hogy valaha gondolkodóba esett volna a saját élete vagy íróvolta felett, hogy számot vetett volna magával. Neki nem kellett küszködni a szóval, csak olyan dolgokat mond, amiket simán, folyamatosan lehet elmondani. Vigyáz az elegáns magatartásra az olvasó előtt, az attitűdje az elmés, kellemes társasági emberé, aki egyenletes hangon, kevés modulációval, minden gesztus nélkül beszél, néha kissé ellágyul a hangja, néha megvillan a szemében egy kis tapintatos malícia, néha finoman elmosolyodik, sőt néha érezteti azt is, hogy amit elmond, amiatt fel is lehetne háborodni. Ha voltak életében események, élmények, melyekről nem tudnak felindulás nélkül beszélni, inkább átsiklik rajtuk egy szellemes fordulattal, vagy egyáltalán hallgat róluk.

Inkább korrajz ez, a századvégi és századeleji Magyarország képéből annyi, amennyi írója látókörébe esett. Herczeg első írói sikerei után bejutott az ország legjobb és legelőkelőbb társaságaiba, barátságba, vagy legalább ismeretségbe jutott a közélet és szellemi élet legtöbb vezető emberével, ott volt majd minden fontos eseménynél, mint szemtanú. Képviselő volt, bizalmasa nagyhatalmú és nagyon érdekes embereknek, hírneves művészeknek, tudósoknak, kora legsikeresebb íróinak körében élt, sokat látott, és bizonyára sokat tudott olyat, amit távolabb állók nem tudhattak. Bámulatos, hogy minderről milyen keveset tud vagy akar elmondani. Aki, mint például én, valamivel fiatalabban, a homályban rejtőzve, a politikai és társadalmi életbe, az irodalom világába csak újságolvasás által belepillantgatva, magánemberként élte át a kilencvenes éveket, az vajmi kevés olyat talál Herczeg könyvében, ami újság volna számára. Az eseményeknek, a szereplő alakoknak ugyanazt a képét kapja, amelyet az egykorú újságokból megrögzített magában. Ítéletei minden közéleti dologról vagy szereplőről azonosak az egykorú kormánypárti emberek ítéleteivel. Igazi intimitást, amely kiegészítené vagy elevenebbé tenné saját outsideri emlékeinket, nagyon keveset kapunk. Olyan kortársakról, mint Jókai, Szilágyi Dezső, Tisza István, Jászai Mari, akiknek a bizalmas ismeretség színeivel megelevenített arcképei szinte belekívánkoznak egy ilyen emlékezésbe, csak kevés, és intimitás nélküli sziluettképet ad. Szívéhez legközelebb Tisza István állt minden kortársa között, de őróla sem tudunk meg többet, mint amennyit anélkül is tudunk. A hangja valamivel melegebb, ha róla szól. De ezt a melegséget is mintha akarata ellenére árulná el. Általában feltűnő, milyen ritkán szól emberekről szeretettel. Nőkről itt-ott, férfiakról alig. Innen van könyvének hűvös hőmérséklete.

És mégis – a könyv szórakoztató, sőt érdekes olvasmány. Az író hangja teszi azzá, és stílusának eleganciája. Minden poénra van hegyezve ebben az előadásban, az ötletek szikráznak, néha rakéták gyulladnak ki, és kitűnően megvilágítanak egy-egy tájat. Olyan ez, mint egy folyamatos anekdotagyűjtemény, valahogy anekdotaszerűvé válik majdnem minden, amit érdemesnek tart az író elmondani. Az anekdota néha – nem gyakran – novellává szélesül, mint például az "Ofélia" tréfás álnéven emlegetett hölgy szerepe az adriai jachtkiránduláson. De akkor is poén érzik ki belőle. Anekdotában fejezni ki a világot – ez a magyar századvég stílusa. Herczeg ebben a tekintetben ma is századvégi ember.

Herczeg akkor sem volt a különvélemény embere, mikor azokat a dolgokat, amikről írt, átélte, s ma sem az, mikor emlékezik rájuk. A köz-

vélemény embere volt, ama felső réteg közvéleményéé, amely az országot irányította, s a hangot adta benne. Ez volt az ereje, mint írónak, s ez adta korrajzi értékét emlékezéseinek. Lerögzítik egy kor önmagáról való tudatát.

A legszebb azonban az egészben az emberi jelenség: maga az író, ahogy az emlékezésekből elénk lép. Valaki, aki életben, irodalomban mindig azonos volt a stílusával, és mindig megmaradt a maga színvonalán. Az egyéniségnek ez az egysége a legritkább dolgok közé tartozik a magyar irodalomban és az életben is, amely tele van befejezetlen és kidolgozatlan szellemekkel, színvonaltalan művekkel és önmagukat cáfoló életekkel. Az egyszerű polgári sarjadék tehetségének útlevelével bejutott a legelőkelőbb magyar körökbe, elsajátította azok életstílusát, ezt önmagában kidolgozta és tökéletesítette úgy, hogy jobban tudta, mint akiktől tanulta, s ezeknek mestere lett. Herczeg Ferenc legtökéletesebb alkotása nem regényei, novellái és drámái közt keresendő. Ő maga az, Herczeg Ferenc.

Ny. 1939. II. 180–182.

1940

Schöpflin Aladár: Színház

(részlet)

Az Aranyborjú, Herczeg Ferenc színműve ma is csak úgy hat felújításakor a Nemzeti Színházban, mint két évtizeddel ezelőtt a Vígszínházban. Merész és szellemes ötlete: ugyanazt a mesét kétszer elmondani, de úgy, hogy a szereplők szerepet cseréljenek, akik az első évben gazdagok voltak, a másodikban szegények legyenek és viszont, most sem bizonyul drámai ötletnek, nem támad belőle beszültség, a konfliktusban mind a két esetben túlságosan egyenlőtlen felek állnak szemben egymással. Ebből az is következik, hogy bármi finom grafikával rajzolja meg az alakokat az író, egyiknek sem domborodik ki erős reliefje. A jó emberek jók szenvedésükben és jók a jómódban, egy kis absztrakcióízük van. A tanulság: a vagyon nem változtatja meg az emberi jellemet, inkább maga változik átokká vagy áldássá aszerint, hogy kinek a kezén van, - helytálló, de illusztrálása nem bizonyítás. Magától értetődik, hogy a darab részleteiben nézve szellemes és tele van egy fölényes lélek iróniájával, a szereplők könnyű kézzel, biztos vonásokkal vannak megformálva és a dialogusban pontosan kapcsolódnak a szerepek mondanivalói. A Nemzeti Színház szép erőfeszítést tesz a darab

sikere érdekében, Nagy Adorján rendezése teljesen beválik. Márkus Emiliát újra látjuk sikerei színpadán, ez külön nyereség. A többi szereplők közül Somogyi Erzsi, Timár József és Kovács Károly játéka éri el legközelebb az író elgondolásait.

Ny. 1940. 581.